Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл июнь 8 пятница № 130 (14330)

1925 чылда үндүрүп эдилеттингеен Өртээ 3 кеп.

Үениң судалы

ДҮҮН

КЫЗЫЛ. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның комплекстиг кылдызының ажылдакчылары Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районларының девискээрлеринде аржааннарын шинчилеп, химиктиг болгаш физиктиг будүмелдерниң ажыктыын база ажыктыг эвесин шинчилээр дээш дүүн чорупканнар.

Аржаанларның үүнүп чыдар баштарында чыдар даштарда кижиниң организмиге ажыктыг кандыг үүлдер барын база толарадыр.

Аржаанларны шинчилээри-биле он кижи составтыг бөлүк баар. Ол бөлүктү химия эртемнериниң кандидады, доцент, башкарыкчы эртем ажылдакчызы Кара-кыс Донгаковна Аракчаа удуртуп чоруур.

* * *

Республиканың школачыларының хөглүг, солун чайгы дыштанылгазы эгелээн. Районнардан келген пионерлер үүн Кызылдан Чагытай хөлүүн девискээринде каас-чараш чурумадыг черлерде «Байлак», «Орлёнок», «Чагытай» пионер лагерьлеринге мага хандыр дыштанып алыры-биле аъттанылган.

Бо чылын районнарда болгаш республиканың төп пионер лагерьлеринге бирги сезонда 5 муң ажыг пионерлер дыштаныр. Лагерь бүрүзү чогуур дешелиге чедир септеттингеен.

* * *

В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзии РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзук шаанда баштайгы көргүзүүн ёзугаар тургускан. Бай-Тайга районнуң Культура бажыныыга Тээли суурнуң чурттакчылары хоочун, ортумак, аныяк салгалдарының артистериниң киржилгези-биле болган шинни сонуургап көрген.

Тыва улустуң шаандакы амыдыралын көргүскен ук шиннинг кол рольдарын артистер Р. Сарыг-Хуурак, К. Сапыг-оол, О. Чөлбеней, А. Хомушку, С. Ондар болгаш өскелер-даа ойнап чоруп турар. «Хайыраан боттуг» республиканың хөгжүм-шин театрының артистери районнуң ажыл-агыйларына, суур бүрүзүнге база көргүзер. Кажан ол районга ук шинни ойнап көргүскениниң соонда, артистер Барыын-Хемчик районнуң ажыл-ишчилеринге аалдап чедилер.

БӨГҮН

Мооллуг Завхан аймааның болгаш Бурят АССР-ниң ураа чүүл болган литературазының төлөөлөри наймыралчы ажыл-чоруун кылыры-биле Кызыл хоорайның аэропортунга ужуп келгеен. Аалчыларны наймыылаалдың культура албан черлериниң ажылдакчылары, республиканың удуртур даргалары наймыралчы байдалга уткуп, хүлээп алган.

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга моол, бурят болган тыва артистериниң каттышкан улуг концерти болур. Анда «Саян» ансамбльдиң артистери база киржикр. Ат-сураглыг, ураа чүүлүг ёзулуг мастерлериниң солун программалыг концерти көрүүчү бүрүзүнге улуг магадалды болдуурар дворецтиг идегел улуг.

ДААРТА

Чөөн-Хемчик районнуң культура ажылдакчылары—ниитизи-биле 17 кижи Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның культура ажылдакчылары-биле арга-дужуулга солчуру-биле аъттанылтар.

Районнуң культура ажылдакчылары Убса-Нурга болур культура ажылдакчыларының семинарынга база киржир. Ол мышкаш аймактың чамдык сумуларынга солун концертти көргүзер. Ында Чадана Культура бажыныың бот-тыныгыр артистери, национал хөгжүм оркестри кирип турар. Культура ажылдакчыларының бөлүүн республиканың эртем-четкинчиг төвүнүң ажылдакчызы Светлана Сат удуртуп чоруур.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ОКРУГТАРНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ДЫННАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоорлуг-улуг 33 хүүлүүте дүүштүр, округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга даргазында кандидаттарны бүрүтхээн:

Сукпак № 79 соңгулда округу

Араптан Бообак-оол Иргитович, 1938 чылда төрүттүнгеен. Сукпак ортумак школазының башкызы, СЭКП кежигүнү. Сукпак суур.

Зорина Лидия Семеновна, 1944 чылда төрүттүнгеен, СЭКП Тыва обкомунуң идеология кылдызының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Ширинин-оол Хертек Өлбезекович, 1945 чылда төрүттүнгеен, Тываның хөгжүм-шин театрының артизи, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Юмбуу Кима Байхараевна, 1935 чылда төрүттүнгеен, ССРЭ-ниң социал банкызының Тыва республика эргелелиниң хол ажыл-чоруулгазының талазы-биле инспектору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Ялаков Киям Шейхутдинович, 1940 чылда төрүттүнгеен, «Тувамясомолпищепром» каттыжышкынының даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай.

Хову-Аксының № 103 Соңгу соңгулда округу

Голиков Василий Петрович, 1948 чылда төрүттүнгеен, Кызылдың шинчилеп-ажыглаг будүүрүлгезиниң начальниги, СЭКП кежигүнү. Хову-Аксы суур.

ЧУРТТАКЧЫ ЧОНГА ДЫННАДЫГ

**Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү база сагылга-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедимишкинери, мангыстаачак чорук, арагалаашкын болган алкоголизм, кылымал эзиртир суксуннар белеткээр болган арага аймаан чиижен өртөөке садар чоруктар-биле демиселды күштелдирер, автотранспорт шимчээшкининиң аймык чок чоруун хандырар, чурттакчылыг черлерге болган оруктарга хулиганнаашкыннарны база таарымча чок өске-даа үүлдерни болдурбазынче угланган ажылды кылыр соңгулаг профилактиктиг хемчегларни алырыбиле, СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың районнарынче партия, совет, ажылагый, хоойлу-дүрүм намгалаар органнарының бөлүк ажылдакчыларын чоруткан. Шак-ла ынаыг бөлүктер Кызыл хоорайда база ажылдап эгелээн.

СЭКП обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели бүгү ажылчы чонну, чер-черлерге партия, совет, ажылагый ажылдакчыларын, бүдүрүлгелерниң, организациялардың болгаш албан черлериниң удуртукчуларын бо чугула хемчегларни чорударынга идепкейлиг киржип, деткимче көргүзүрүн дилеп тур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ОЛ—БАШКАРЫКЧЫ ПАРТИЯ БОЛУР

Партияның XXII Тыва область конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинин делегаттарын соңгаанын ынчаларлар билир. Олар бистиң партиивистиң ол улуг шуулганынче кандыг күзел-чүткүүлер-биле баар деп бодап турарыл, эде тургустунуушкунуун бо нарын үезинде партияны кайы хамаанчок халдаашкыннардан камгалаар дээш чүүү кылза чогуурул дээш ышкаш айтырыглар ынчукчуларны дүүтреди турар. Бистиң корреспондентилеривис делегаттар-биле ужуражып, соңуургааны айтырыгларны салгылаан.

Бөгүн делегаттарның бирээзи, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков-биле бистиң корреспондентивистиң беседазын ларладывыс.

— Виталий Григорьевич, бо чыл силерниң ажыл, амыдыралыңарга онзагай болган: бирээде — хоорайның коммунистери партия хооркомунуң бирги секретарынга альтернативиг байдалга соңгуп алдылар. Ийнде — база ынаыг байдалга партияның хоорай организациязында СЭКП-ниң съездизинче делегат кылыр соңгуттуңар. Ол дээш байыр чедиреринни чопшээрел көрүңер.

— Четтирдим. Бирги секретарь дээрге бедик албан-дужаал эвес, а бедик харыысалга эгээртинмес. Социал-экономиктиг айтырыглардан эгелээш, корум-чурумга чедир тургустунуп турар бүгү чидиг айтырыглар бо хүнде партия комитетиниң, коммунистериниң кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг. Бо талазы-биле соруулгалар улуг. Оларның күүселдезин үе көргүзе бээр.

Съездниже делегат кылдыр соңгааны — мээң бодаваанымны чүүл болган. Ол дээш бүгү коммунистерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Дыка улуг бүзүрел деп саналдым, оон артында эгээртинмес улуг харыысалга онаажып турарын база билир мен.

— Съезд мурнунуң документилеринге хамаарыштыр бодалыңар чугаалап көрүңерем.

— СЭКП-ниң ТК-ныың Платформазының болгаш Устав төлевилелдериниң талазы-биле ажык чугаалар наймыылаалдың партия организацияларына болгулаан. Оларны кичээнгейге ап, бюрога сайгарып чугаалашкан бис. Коммунистер-даа, мен-даа Платформада айытыынган «СЭКП болунуң политиказын чорудар болгаш демократтыг чорудулгаларга дүүштүр башкарыкчы партияның чурумун камгалаар арттырар дээш демисежир» деп үүлүн детken. Чүге дээрге эде тургустунуушкунун бо чорудулгаларының үезинде янзы-бүрү агминар, болуктер тыптып келген, олар «чаа» программа-биле чоонду төөрдиири орааладжып турар, чамдыктарының эчис соруулгазы чоонду эвес. А Коммунистиг партия частыырларны кылып-даа турган болза, ниити үзел-бодалы, соруулгазы гуманныг, кижиже үлезиган. Бистиң ниитиделге ол башкарыкчы партия болур-даа, артар-даа ужурлуг.

— Ынчалза-даа партияның ат-алдары кудулаан-ыр, ол ам-даа кудулап турар...

— Кудулап турар эвес, кудуладып турар. Мында бир талада — оны кудуладырынга сонуургалыг күштер бар. Оларга ажыктыг болганындан чогумча чок үүлдерни формазының болгаш Устав төлевилелдериниң талазы-биле ажык чугаалар наймыылаалдың партия организацияларына болгулаан. Оларны кичээнгейге ап, бюрога сайгарып чугаалашкан бис. Коммунистер-даа, мен-даа Платформада айытыынган «СЭКП болунуң политиказын чорудар болгаш демократтыг чорудулгаларга дүүштүр башкарыкчы партияның чурумун камгалаар арттырар дээш демисежир» деп үүлүн детken. Чүге дээрге эде тургустунуушкунун бо чорудулгаларының үезинде янзы-бүрү агминар, болуктер тыптып келген, олар «чаа» программа-биле чоонду төөрдиири орааладжып турар, чамдыктарының эчис соруулгазы чоонду эвес. А Коммунистиг партия частыырларны кылып-даа турган болза, ниити үзел-бодалы, соруулгазы гуманныг, кижиже үлезиган. Бистиң ниитиделге ол башкарыкчы партия болур-даа, артар-даа ужурлуг.

— Ынчалза-даа партияның ат-алдары кудулаан-ыр, ол ам-даа кудулап турар...

— Кудулап турар эвес, кудуладып турар. Мында бир талада — оны кудуладырынга сонуургалыг күштер бар. Оларга ажыктыг болганындан чогумча чок үүлдерни

«Социал-экономиктиг айтырыглардан эгелээш, корум-чурумга чедир тургустунган бүгү чидиг айтырыглар партия комитетиниң, коммунистериниң кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг».

мурнунга тудуп алган, ол бүгүнү вартинга шамнаа турар. Ийи талада— чамдык коммунистериң талазындан тыптып турар таарымча чок үүлдер: оорлаанышкын, хөлилеенишкин дээн янзыдыг үүлгедиглер партияның ат-алдарын бужартадып турар. Ындыглар дээрге партияга ат-алдар, артык эргелер, чигеледелер сүрүн киргеннер болур.

Ындыгаардан чоорту адырлып турар бис. Чок, оларны тып ыкретеш, партиядан үнгүрүп, ыраа бидеваар, боттарын үнүп турар. Эде тургустунуушкунун негелдери аңаа таарышпас, долуг күш-биле ажылдаар күзел чок, партияны камгалаар күзел-төөн чок кижилер боттарының билеттерини дужаал берип турарлар. Оларның арааныда бедик албан-дужаал эдеп чораан кижилер безин бар. Чоокта чаа безин НХМ-ге киргиштер начальниктери чораан, курааварыда полковниктер Климинов, Калинин, Зайцев олар пенсияже үнген дораан-на билеттерин эккеп берилгеннер.

Шах мындыг чоруктар партияның ат-алдарын кудуладып турар. Ол кудулап турар ат-алдарны эгидери — коммунист бүрүзүнүң хүлээзегези деп саналар мен. Ол талазы-биле съезд мурнунуң документилеринде база төөрүгей киргеп болуп турар. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, партияга чаа аймыралды тургузар, оон овур-хевирин өскертер, чаа ёзу киирер, болунга хамаарышпас хүлээлгелер күүседиринден ойталаар, оларны Советтерге дамчыдар дугайында чугаа чоруп турар. Бо таварылгаларда Советтер экономикада, социал аймракта тодаргай ажыл-херектер дээш

(Төөчүзү 2-ги арында).

Наадымга уткуштур

КҮЖЕНИИШКИННИГ АЖЫЛДААР

Ам удавас бирги чартык чыл доостур. Ие далаштырып, план күүседир талазы-биле чүүнү хылыры артканыл деп айтырыгны чидин-биле тургузуп келген. Бо материалды белеткеп тура, Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң даараазында медээзин алган бис.

Бирги чартык чылда күрүнеге эът биле сүт садарының планының күүселдези (1990 чылдың июнь 1-де, центнер-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1500	1535	102,3	3200	1737	54,3
Мөңгүн-Тайга	400	200	50,0	200	129	64,5
Барыын-Хемчик	4800	2842	59,2	8000	6294	78,7
Өвүр	1800	1515	84,2	1800	974	54,1
Сүт-Хөл	5300	1976	37,3	7400	3716	50,2
Улуг-Хем	6800	5208	76,6	22700	15408	67,9
Чөөн-Хемчик	3700	2698	72,9	14700	11661	79,3
Таңды	9700	8661	89,3	37500	29805	79,5
Бии-Хем	7200	4289	59,6	33400	13415	40,2
Тожу	1000	831	83,1	2150	929	43,2
Каа-Хем	7200	4329	60,1	23100	15322	66,3
Тес-Хем	3800	1755	46,2	3500	2417	69,1
Эрзин	3900	1676	43,0	3250	2044	62,9
Кызыл	16700	13562	81,2	15500	13151	84,9
Кызыл хоорай	1200	2216	184,7	—	—	—
Республика	75000	53293	71,1	176400	117002	66,3

Таймдыр: 1—бирги чартык чылда эът дужаар планы, 2—дужааганы, 3—хуузу; 4—бирги чартык чылда сүт дужаар планы, 5—дужааганы, 6-да хуузу.

Үстүнде саа-чурагайлардан алырга, бирги чартык чылда мал продуктуларын садар талазы-биле кым мурнап, кайызы хожудап турары иллеп-дир. Чартык чылдың түнелиг малчыннар Наадымнга чугаалажыр дээрэн биллингир. Анаа чүгле ийи-үш район, он хире совхоз, үүс ажыг өг-бүле малчыныар эвес, а ниити республика эки көргүзүглүг болуп, планнарын бүрүн күүселип, ёзулуг байырлал шинчилиг ужуражыр ужурлуг. А бир эвес Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем районларының совхозтары эът дужаар талазы-биле амыы байдалын эжиктпес болза, бисте ындыг харык бар бе? Сүт садарының планы шүүт-ла күүсеттинмелиниң кырында келгеидир. Бии-Хемчилер чангыс-ла ай дургузунда барык 2000 тонна сүттү канчан дужаарын? Беш ай дургузунда дужааганы үүгле 1341 тонна-дыр. Ниити республика планын күүседиринге ол районнуң дөзингүүрү улуг.

Эрткен чылга бодаарга, канчаар ажылдап турар бис деп айтырыг база туруп келир. Эът дужаарын Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Тожу, а сүттү — Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем, Эрзин, Кызыл районнар көөдеткен.

Күрүнеге мал продуктуларын садып тура, бистер үүгле сан сүрер эвес, оон шынарлыг продукция дээш, ажыл-агыйлар немелге төлевир ажыр, ийнде, немелге деңнии саналар.

Дужаап турар сүдүүстүн шынарының дугайында медээ амдыында келбээн, а эътти шынары мындыг: ниити дужааганывыс эът 5329 тонна, оон 2000 тонназы чогуур негелдеге дүүшпес болган. Эн ылангыя Бии-Хем районнуң дужааганы эътти шынары дыка куду, оон аңгида, Кызыл биле Улуг-Хем районнар арган-дорган малды өскелерден хөлү дужаган. Сүт-Хөл биле Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары шынарлыг продукцияны дужаган.

Шынар чок эът дужаарга, бир талазында, хөй мал садар алаар, ийнде, эвээш орууга киирер.

Ам эът биле сүт садарын көөдедиринге чүгээр таарымчалыг үе келген. Оът-сиген шаа-биле үнүп турар, ол мышкаш малчыннар чайлаглап эгелээн. Садар малды дүн-хүн чок каларарындан аңгыда, немей чемтерер херек. А сүт садарын, оны садарын көөдедиринің бир аргазы — сарлыкты, өшкүнү, хойну саап болур. Ол мышкаш улустуң хуузунда малының сүдүн садып ..лырын черле организаставас болза хоржок. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, тывынгыр, сагынгыр ёзу-биле ажылдаар, малчыннарны эвилелдээр. Наадымга төлептиг ужуражыр дээш, оларны сорук киирин, социалистиг чарышты калбартыр херек. Чылдың ниити байдалы берге боон-тур. Анаа улуг кыымак ажылдап турган, планнарын күүседип болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиязында

Эрткен хүнүнде боон эрткилээн каттышкан хураларга депутаттар эллээн каш хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Оон-биле чергелештир сессияның ажылын үре-түнелиг болдурарының база дүүгеделиринин талазы-биле чамдык үүлдер дугуруштунган. Арткан үеде кол-кол хоойлуг төлевилелдерин чугаалажып көргеш, сессияның ажылын июнь 14-те доозар деп дугуруушкан.

Күрүне, эрведа, кооператив, хөй-ниити болгаш өскеде черлерниң бүдүрүүгелериндеи, каттыжымышкынныгардан болгаш организациялардан үндүрүг дугайында хоойлу төлевилелиг хамаарыштыр улуг чугаа болган. Ылангыя ол черлерден тыртар үндүрүгүнүң хемчээли кайы хире болуурул деп айтырыг талазы-биле чиик маргылдаалар боон турган. Ол черлерниң ярт оруулагларынга үндүрүг оларының үш янзы вариантызы тургустуна берген: плян-бюджет комиссиязы үндүрүгүнүң үстүкү хемчээлин 50 хуу болдурар деп саналдаан, оны чөпшээрежилге комиссиязы деткээн, чазак — 55 хуу, а эллэн хөй депутаттар —45 хуу деп саналды киргеен.

Депутаттарның хөй кезии үүнү саналды деткий бээрге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинің Даргазының орлакчызы Л. И. Абалкин сес алган, мынча деп чугаалаан: бир эвес ярт оруулаан тыртар үндүрүгүнүң үстүкү хемчээлин 45 хуу деп доктаадым-тар болза, чурттуң бюджединге 20 млрд. хире рубль четпестей бээр, оон уламнаан кемнер чылдың планынга киргеп эллээн хөй үүлдер, оон иштинде социал хемчегларны боттанмайн баарын баш удур-ла планнаанывыс ол болур. Анаа харыы кылыр бир депутат «бистер доктаадым балыгаа кагмаенс, а силер четпестей турар, ол хире акшаны кайыын алырыг дилеп тывыңар». Шаштырыглыг ол сеске дурал даргазы А. И. Лукьянов болгаш есвт-даа депутаттар шыгыы удурлаан. Бир эвес кызыл ажылдавайн, күш ажылдың бүдүрүкчүлүүн безетпейн, аскыхерегинин кайы-бир азырдан аваа-ла уштун ап турар аваар болза, чиик амыыралстрер чорук тургустунуп, кижилерниң харыысаргазы ашдулай бээр.

Бо төлевилелди ийнги номчулгада база катап сайгарар деп шиитпир үүдээн алдынган.

Сессияның киржикчилери оон соонда парлалга дугайында хоойлу төлевилелиг чугаалашкан болгаш оон үүлдерни тус-тустан бадылаа эгелээн. Оа-да күн ук төлевилелги чедир ажылдап кылган парламент кежигүнериниг-биле журналистерниң ужуражыышкыны болган.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Россия Федерациязының улус депутаттары республиканың парламентизиң тургузар, тодаргайларга тус-тус комитеттерге болган комиссияларга чеже саныг кижини ажылдаар кылдыр соңгуп алырының дугайында айтырыгны сөөлгү түнерде улаштырулаштыр чугаалажып келген. Чөпшээрежилге комиссиязы республика палатазынга болган националдар палатазынга 126-126 кижини парламент кежигүнүнери кылыр соңгуур деп саналды киирип келген. Санал-онал солчулгазының үезинде парламент кежигүнериниң саның көөдедир, харыы-даа бүгү депутаттарын парламент кежигүнү кылыр саналар деп саналдар тургустунуп келген.

Парламент кежигүнериниң саның көөдедин азы бүгү депутаттарны парламент кежигүнү кылыр санай бээр болза национал автономиялардың эргелери казыттынып бээр деп саналдар тургустунуп келгеге, РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазы Б. Н. Ельцин национал тургузуулардың төлээлекчилери-биле тускай ужуражылганы кылып, оларның-биле сүмелешкен. Оон түнелиг ийи палатаның хайызында-даа 163 депутатты соңгуур деп дугуржулга кылдынган. Оны Съезд деткээн.

Бо айтырыгны чугаалажып турган үеде, чапсар үениде, болган бир бадылаашкынга Дээди Соведтин Даргазының бирги орлакчызынга депутат Р. И. Хасбулатов соңгутган. А Дарганың база бир орлакчызының дугайында айтырыгны даараазында шиитпирлээр деп дугурушкан. «РСФСР-ниң социал-экономиктиг байдалының дугайында» резолюцияны депутаттар чугаалажып эгелээн.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КУРЛАВЫРЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Улустуң хереглел бараанларын бүдүрериң көөдедир база Тыва АССР-де амыдырал хандырылга адырларын үндезинин-биле эде тургузар талазы-биле немелге хемчеглер дугайында» 1989 чылдың май 15-те бодунуң доктаалынын күүселдезин чугаалажып көргеен.

Ол документ ёзугаар улустуң хереглел бараанларын бүдүрер, өртек-хөлешлиг ачы-дуза чедиреринин хемчээлин улгаттырар, улус ажыл-агыйының шак ол адырларының материал-техниктиг базазын быжыглаарынче угланган хемчеглерни улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтериниң күүскоминары, республиканың министерстволары, ведомстволары, каттыжышкынары болгаш бүдүрүлгелери ап көрүүнүнүң демиселдээн. 1985 чыл-биле деңнээрге, ачы-чемге хамаарышпас бараанларны бүдүрүлгеэн 2, оон иштинде культура-амыдырал ужур-дужалыг бараанларны бүдүрева 3-тен хөй катап көөдедээн. Өртек-хөлешлиг ачы-дуза чедиреринин хемчээли 1,6 катап өскен. 1995 чылга чедир улустуң хереглел бараанларын бүдүрериң база ачы-дуза чедирер адырларны хөгжүдериниң комплекстиг программаларын районнарда чогаадып кылгаш, оларны бадылаан.

Оон-биле кады Министрлер Чөвүлелиниң ол чугула доктаалында айытканы чамдык даалгаларны дыка хөй бүдүрүлгелер күүсеттээн. 1989 чылда ачы-чемге хамаарышпас бараанларны бүдүрүлгеэн 2, оон иштинде, культура-амыдырал ужур-дужалыг бараанларны бүдүрева 3-тен хөй катап көөдедээн. Өртек-хөлешлиг ачы-дуза чедиреринин хемчээли 1,6 катап өскен. 1995 чылга чедир улустуң хереглел бараанларын бүдүрериң база ачы-дуза чедирер адырларны гузунда планы үзүлген. Ол-ла үениң дургузунда чонуң хереглел бараанларын бүдүрүү кылырының даалгазын 14 министерство, каттыжышкынар болгаш бүдүрүлгелер, оон иштинде «Тыва алг-дүгү» комбинат, «Тыва түлүг» девискээр түлүг каттыжышкын, Иштики хереглер министерствозу, Кызылдың алгы заводу олар күүсеттээн. 1990 чылдың бирги кварталының планын 21 каттыжышкын, бүдүрүлгелер болгаш организациялар 217 муң рубльге чедир күүсеттээн, оон иштинде совхозтар 111 муң рубльди чедир бербээн. Өртек-хөлешлиг ачы-дуза чедиреринин хемчээлин чамдык бүдүрүлгелер болгаш организациялар 1989 чылдың ол-ла үезинге бодаарга, кудулаткан. Ол көргүзүг талазы-биле планнарын чүгле 5 район күүсеткен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүзели оон ангыда, улустуң хереглел бараанларын бүдүрер болгаш ачы-дуза чедирер адырларын объектилерин тудар талазы-биле даалга четпес күүсеттинин турарын айыткан. Эн ылангыя хөй кежиннен хөй дааразар фабриканың, типографияның, чонуң ус-тывыш ураа чүүл хересселдерин кылыр фабриканың, Кызылда кинотеатрының, районнарда харылзаа белдирлериниң, школа шаалы четпеэн турулар, албан черлериниң тулуу саадал турар, ынчалгаш 1990 чылдың база ниитизи-биле он үшкү беш чыл планының ол талазы-биле даалгалары үстүрүүнүн кырында келген.

Чурттакчы чонуң акша орулгазы көөдеп турар-даа болза, бараан бүдүрериниң база ачы-дуза чедиреринин талазы-биле даалгалар үстүн турарындан хереглел ыяногунда байдал база акша саарылгазы бакыраа турар. 1989 чылда 32,4 млн. рубль, а бо чылдың дөрт айларында 6,9 млн. акша шимчээшкин чок чыдаан. Рынок харылзааларын киргеннде Культура министерствозу (эш Ондар), Улус көөрдилелиниң министерствозу (эш Конгар), Тудугни девискээр каттыжышкынны (эш Оствиен), Тываның электри четкилеери (эш Сурков), Кызылдың алгы заводу (эш Козловский), машина тудугунуң заводу (эш Тимонин), Ак-Довуракты даараалгатонкотаж фабриказы (эш Саргылар), «Тыва сүт-мелиорация» каттыжышкын (эш Жоголь) улустуң хереглел бараанларын бүдүрериң база өртек-хөлешлиг ачы-дуза чедиреринин багай организастап турар деп Министрлер Чөвүлели саналаан.

Үстүнде айытканы доктаалды күүседир талазы-биле программаны бир ай дургузунда ажылдап, кылгаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирериң, хереглел бараанларын бүдүрер база ачы-дуза чедирер объектилерин тудуун доозарын чогуур министерстволарга, ведомстволарга, организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге, районнар база Кызыл хоорай Советтериниг күүскоминарынга хааскан.

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүлчүлелдер, сүмелер*

ХАНЫ САЙГАРЫЛГАНЫ КЫЛГАН

Бай-Тайга районнуң партия конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформаның база партиниң Уставының төлевилелдериниң дугайында чугаалашкан. Илеткелчи СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. Д. Монгуш Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдериниң тускуш болуктеринге доктаап, район амыдыралының чамдык чижектери-биле холбап, тодаргай анализ кылган. Партия райкому, оон бюрозу СЭКП ТК-ның партиниң XXVIII съездизинге Платформазын болгаш Уставтың төлевилелдерин районнуң партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге таныштырар, оон сайгарылгазын чорудар талазы-биле чогуур кемчегларын алган. Ук төлевилелдерин демократчы байдалдарга сайгарып, чугаалажып көөрүнге, районнуң 30 ажыг коллективтериниң коммунистери, партийныг, күш-ажылдың хоочуннары, кежигүн эвестер болгаш амыктар калбаа-биле киржип, 35 хире чаа саналдарны киргеннер. Ылангыя саңгыр-хөө кыдызында, райпода, Тээлиниң № 3. Шуйуның кадык-ылга школаларында партия организацияларынга төлевилелдерни сайгарып, ханы чугаалажыышкынларны кылгылаан.

Чуртта болуп турар чаартылгаларны районнуң коммунистери бүрүн түүлдүгүнүшкүн-биле деткип, оон оруунда түр бергелерин, аңгы-аңгы сагыш-бодалдарны медерел билип турар. Ол ышкаш эде тургустунуушкунга чагдынып алган. СЭКП-ниң ролюн кудуладып, партийга федералисчи структурамы албадаар, коммунистерни националдар аймы-биле тарадып тургузар, харын-даа Ленинге, ленинизмге удур демисежип турар агымнарның талалакчыларынга орукту бербес хөрекке СЭКП-ниң авангардчы ролюн көдүрериге боттарының үүнүн кадып турарлар.

Районнуң коммунистери амгы үеде партиниң ат-алдарын улам көдүрер, СЭКП-ниң идейлиг болгаш организастыг „үндезининерин ниитилеп бүрү хаалаашкыннардан камгалаар үе келген деп санап турар.

Шуй ортумак школазында башкы Ч. Х. Чүльдүм-оол, эмиелеге партия эге организациязының секретары. Тыва АССР-ниң улус депутады Н. Х. Хертек, Тээлиниң № 1 ортумак школазында башкы Ө. С. Шыырап бистиң республиканың, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде бар четчестерни айтып, оны экижилер талазы-биле партия, совет органнарының күженнишкининг ажылдаарын сүмелеп, ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге кижини тургузуп, оон амыдырап-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарын тургузуп, социал чөпүт чорукту быжыглаар дугайында Платформаның төлевилелинде кирген үүлүү деткээннер.

Күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны А. Ч. Иргит мал ажылында ажылдап турарларының ажылын чиигедир, кадыын камгалаар, амыдырал байдалын экижилер ажылдарының районда ыракта четпес боттанып турарын айыткан. Мен бүгү назынымда коммунистиг партия-биле кады чорук келдим. Ону деткиир мен. Партиниң үүдүүлеп, оон ат-алдарын кедүүн көөлиндер. Партияже ужур-утка чок халдаашкын кылып турарлар, моон соңгаар боттарының частырының биле бээрлеп дээн.

Платформаның төлевилелин районнуң партия эге организациялары таныжып турган, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдериге шинтирлеттинмейн турар айтыырларга хамаарыштыр санал-оналдарын киргеннер.

«Бай-Тал» совхозтуң партком секретары М. И. Баавыр: «СЭКП ТК-ның март (1989 чыл) Пленуму көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле шыңгыы эргилге кылбаан. Хүлээ алган доктаал-хемчегларының күүселдезиниче СЭКП обкому, партия райкому эвээш кичээнгейин угландырган. Чер ажылдарын зүжүт албас-тыр бис. Ону харыылап турар күүселиктиг органнардан, удуртукчу коммунистерден негелде кошкак, чогуур хемчег албас-тыр бис, оны ам кым харылаар ужурлуг чүвел» деп айтыыр салган.

— Районнуң АУК-ун чеждаа катап сайгарып, ат-сымы өскерткен, шинчалаа-даа районга көдээ ажыл-агыйны хөгжүдериге оон кандыг-даа чаартылгалар үнмээн. Совхозтар көдээ ажыл-агый машиналарын, минералдыг чемишчидилгелерин улуг өртек-биле садып ап турда-ла, көдээ ажыл-агыйның продуктуларын күүрүе чиих өртек-биле садып алыр-дыр. Бо өртектер аразында карышкакты деннештирип, көдээ ажыл-агый продуктуларына чаагыс аай өртектер турар кылдыр доктаадып тургузарын, эде көөрүн Платформаже киирер—деп, коммунист Н. Б. Куулар саналдаан.

— Республикада тургустунган кооперативтерниң ажылынын хынаалдазын шыңгыы кылыр, чуртка-даа, бистиң республикага-даа хөлелеличек экономиканың эзлерининн тыптып келгени-биле буруулуг кижилерни илередип тып, күүрүне өнчүзүү оорлап, экономиканың четпес талаларын ажыглаавыс, боттарына ажык-кончаа сүрер, чижен, ховар бараанларны өске чүүлдерге орнап садып, сайгарып турар мындыг кижилерге ажык орук бербейн, оларны тодарадып тыварынга кижи бүрүзү эн активчи киржир болза эки. Ынчан оларның туразында чаннаары соксаар, боттарының ажыл-чорудулгазын эде көөрлер апаар — деп, «Тээлиг» совхозтуң кол мал эмчизи С. С. Хертек чугаалаан.

Районнуң амыдырал хаалырыгга бүдүүлге эргелелиниң начальниги Б. Д. Хемер-оол:

— Чер-черлерде ажылчы күштү ажыглаары-биле республикага дүк болбаазырадыр бүдүүлге черлерни көдээ район төөгериге тургузарын өөренип көөр, ол ышкаш тыва национал идик-хеп даараар, аъш-чем белеткен кылыр цехтерни район төвүнге дарый ажыдары кончуг чугула.

«Кара-Хөл» совхозта пенсионер коммунист Б. Л. Күжүгет:

— Платформаның төлевилелинде бойдустуң күрлавырларын чөп ажыглаарын, чиг эттн болгаш материалларны камгаарын, ажыл-агыйны эвес чоруктар-биле демисежиримче кол кичээнгейин угландырган. Күрлавырларда бар чүүлдерни тус черге таарыштыр ажыглаары-биле «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринде Кара-Суг деп черде эки шыныарлыг дой-довуракты черге туйбу бүдүрер бөдүүн цехтер кылгаш, бо тудуг материалы-биле совхоз болуп бүрүн хандыртынын шыдаар, моны удуртур ажылдакчылар шинтирлеп көөрү чугула — дээн.

«Бай-Тал» совхоз Японнияа-биле дорт валюта солчулгазын сардык болгаш ангор ошкүлер-биле кылып болур аргазы бар. Ынчангаш күүрүне чагынының күүселдезиниден хамаарылга чокка совхоз болду садыглажып болур аргалыг дээрзин база ол ышкаш совхоз девискээринде чурттап турар луу чондан садып алган көдээ ажыл-агый продуктуларын совхозтуң планынга киирештирерин өскертпейн, бо хевээр арттырарын боттандырза чугула дээрзин совхоз директору, Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. Х. Хертек, коммунист С. С. Очур олар саналдаанар.

СЭКП-ниң Платформазынын-даа, СЭКП-ниң Уставынын-даа төлевилелдеринде партийныг үндезинин болур эге организациялардың ролюн белдиерин онзалап айтканын районнуң коммунистери деткип турар. Бүгү коммунистер, партия организациялары болуунуң ажыл-чорудулгазын дорт шинтирлээр эргени тыспын турарын улуг бүүрүл кылдыр үзүүл ап турар. Ылангыя эвээш кежигүннерлиг партия организацияларынга боттары хуралдар эрттирериниң хуусаазын, ажылдың хевирин шилип алыр кылдыр тургузуп турары кончуг таарымчалыг дээрзин хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүүлге эргелелиниң, суг ажыл-агыйының Тээлиде участогунда, районнуң саңгыр-хөө кылдызында болгаш ажыл-агыйлар аразында КМК-да партия организациялары саналдап киргген.

Чамдык коммунистер кандидат стажты арттырарын саналдап, ол дээрге адамык кижиге шылгалда база оон ажылнын дээш өске коммунистерниң бот-харысалгазын белдиринің оруу кылдыр көрүп, рекомендация бээрин арттырар дугайында саналдаан.

Районнуң партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге болгаш партийныг район конференциязынга партиниң эн кол документилери болур СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин чугаалажып турда, коммунистерниң сеткил-сагыжындан идип үндүргени саналдарының чамдыгының кол утказы, угланышкынары мындыг болган.

Селип-оол ИРГИТ.

«Хемчиктиң сылдызы» солунуң корреспондентизи.

ПОЛИТӨӨРЕДИЛГЕ ХЕРЕК БЕ?

УТКАЗЫ, АРГА-ХЕВИРЛЕРИ

Амгы үеде партийжи политиктиг өөредилгениң херээ бар бе? Ынчалдыр үннер эвээш-авыс дыңзалып турар. Биреэде, ажык чарык, политиктиг плюрализмнин үезинде радио, телевидение, хөй санныг солунар, кылын, чуга сеткүүлдер дамчыштыр ап турар информация-биле кызыгаарланза чүл деп турар. Ийиде, амгы үениң чугула айтырыгларынга партийныг теоретиктиг ажыл-чорудулгазы харыы берип шыдавайн турар болганда, пропагандистер кичээлдерге ол айтырыгларны сайгарып, харыы бээри берге-ле болгай дээр хөөннер бар.

Ынчалдыр угаадылаа-биле чөпшээрежир арга чок. Чүге дээрге бистиң партиввыстың үндезини болур принциптери база эчис сорулгазы — марксчы-ленинчи угаан-медерелги безик деннелге иептередири. Бо дугайында В. И. Ленин 1905 чылдың июньда бижээнин «Политиканы педагогика-биле холбаарының дугайында» ажылынга демдеглээн.

В. И. Ленин организацияның, болуктуң, болгумнуң массаларга доктаамал хамы болгаш калбак салдар чедирер ажылы чок болза, социал-демократтыг организация туруп шыдавас дээрзин айткан. База шапкын революциялыг-даа, политиктиг таптаашкынныг-даа үезинде партийныг массаларга салдар чедирери соксавас үзүрдүт деп демдеглээн.

Бо бодалдар чүгле революция чылдарында чугула турбаан. Ниитилелдің револючу чаартылгазының идепкейлиг демиселчилери кылдыр ажылчы чонунуң угаан-медерелин, массаларның политиктиг культуразын белдиери марксчы-ленинчи партийның идей-теоретиктиг ажыл-чорудулгазынан хамааржыр дээрзи биллингир. Эде тургустунуушкунуң политиктиг платформазын хүн бүрү ниитилел. республика, тодаргай коллективтер амылыралында өскерилип, сайзырап, чаартынып турар болуушкуннар-биле холбаштырары чугула. Бо байдалдарда коммунисттерден политиктиг ханы билиглер негеттинер.

Каа-Хем районнуң партия организацияларында дыннакчылар өөредилге үезинде боттарының мергежилин, ниити билиин белдирип ап турар. Кичээлдерге эш-өөрү-биле боттарының билиин, үзел-бодалын үлежир арганы болуп турарлар.

СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемериниң академизының ажылдакчыларының чоруткан социологтуг шинчилелдериниң түүнелиби-биле алырта, 1983 чылга чедир бистиң чурттун ажыл-ишчилериниң сонуургалы бир дугаарында даштыкыла болуушкуннарже угланган турган болза, 1983 чылдан бээр чурт иштиниң политиктиг амыдралынче хүн бүрү сонуургал салып турааларының саны 60-дан 70 хуу чедир өскен болуп турар. Кижилерниң политиктиг культуразының сайзыраан деннелиг оларның политиктиг билииниң хемчээли, шынары, системалыы, быжыы көргүзер. Социологтуг шинчилелдерге киришкеннерим чүгле 40 хуузу социалистиг демократия деп чүл дээрзинге таймылбырны бергеннер. Оларның 60 хире хуузу социалистиг демократиянны бир дугаарында хамаатыларының эргелеринге болгаш хүлээлгелеринге, 20 ажыг хуузу ниитилел база күүрүне тургузуунга хамаарыштыр билип, а чүгле 15 хире хуузу кижилерниң эрге-ажыы ниитилел болгаш күүрүне тургузуу-биле холбашкан турарын айытхан.

Бо дугайын 1989 чылда «Мысль» деп ном үндүрер черге үнген «Идеологическая работа и социальное творчество масс» деп номдан номчуп болур. Ынчангаш бо тайылбыр кижилериң ниитилелде болуп турар болуушкуннарга сонуургалын массалыг информация хандырып турар-даа болза, политиктиг билиглерин тода хевирлеп, оларның алыс утка-тургузуун ханы билип алырынга дуза бербейн турарын көргүзүп турар. Ол четпести системалыг өөредилге үзүткан болуру биллингир. ЮНЭСКО-нуң шинчилелдерин ёзугаар амгы үеде билиглериң чартыы беш чыл болгаш-ла чаартынып турар. Ынчалдыр болганда үзүк чок өөренири негеттинип турар.

Эде тургустунуушкун үезинде политиктиг билиглериң шапкын чаартынып, тыптып келип турарын бистиң чуртта ниитилел амыдыралы база бадыткан турар болгай. Мынчалдыр байдалда политиктиг амыдыралдан чыдып калбас диже, хүн бүрү чепсегленир апаар.

Политөөредилгениң чаа логиказы амгы үениң хөй талаалыг, удурланышкак, доктаамал эскерилгелерлиг, хайнышкынныг болуушкуннарын өөрениринче углап турар. Оон-биле кады партийның база күүрүнеңиң, марксчы-ленинчи үзел-бодалдың тыптып келген төөгүзүн, хөгжүлдезинин амгы-аңгы үе-чаалаарын шүгүмчүлекчи сайгарып көрүп турган, амгы үениң ниитилел болуушкуннарын тайылбырлаарынга удуртулга болдурарын негеп турар.

Ниитилел амыдыралында болуушкуннарның албаанын кижилериң сонуургалын кончаар-даа ажок байытхан. Ынчангаш ол хөй талалыг сонуургалдарны политөөредилгеге долузу-биле хандырары негеттинип турар. Политөөредилгенин эде тургузарының үндезин айтырыы кижилериң бот-өөредилгезинде организастаарын негеп турар.

Бистиң республиканың партия организацияларында бот-өөредилге ийи хевирлиг. Биреэде, болур кичээлдерге белеткенири: классиктиг чугаалдарны, партийжи документилерни номчуп конспектилээри, солун, сеткүүлдерге үнген материалдарны чыып, сайгарары, клеткел-лыннгыларны, лекцияларны белеткеп кылыры, рефераттарны бижип, камгалаары, словарьлар болгаш өске-даа чыындылардан чаа терминнерге хамаарыштыр тайылбырны өөренири дээн ышкаш. Бо талазы-биле ажылды пропагандистер организастап турарын Каа-Хем районнуң партия организацияларынга чоруткан шинчилелдер база өске-даа районнарның партия организацияларының дуржулгазы бадыткап турар.

Ийиде, бот-өөредилгени хууда план ёзугаар коммунистер боттары шилип ап, организастаар. Дооступ турар өөредилге чылында 1320 бот-өөредилгелиглериң иштинде чүгле 631 партия кежигүннери боттарының политиктиг, теоретиктиг билиин белдирип ап турар. Өөредилгениң бо хевирин моон-даа сайзырадыры партия организацияларындан негеттинип турар. Дыннакчылар билиглерни ханы шыңгээдип алыр уран аргаларны билип алырынга дузалаары партия эге организацияларының, оон бюроларының секретарларының, пропагандистерниң хүлээлгезинде кирип турар.

Өөредилгете сонуургалды чүгле оон ужуртазы оттурбас, ону чорударының методиктиг арга-хевирлери база хайныктырар чүве болганда, кичээлдерге дөмейлешпес үзел-бодалдарны илередир, политиктиг амыдыралдың шапкын агымының нарын айтырыгларынга харыыларны дилеп тывар байдалдарны тургузары чугула болуп турар. Бо негелдеге дүүштүр соолгу чылдарда СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдымшкын бажыны пропагандистерге, партия активинге методиктиг дузаны чедирип турар. Дискуссияларны, «төгерик столдарны», ажыл-хөрөчү оюнларны организастап эрттирериге ажылдап болгу дег материалдарны белеткеп, ону семинарларга таныштырып турар. СЭКП Кызыл хооркомунче, райкомларже, бүдүүлге черлериге парткомларже чорудун турар методиктиг бюллетеньнерге ону парлап тарадып турар бис.

Хөй-ле пропагандистер кичээлдерге дыннакчыларын сонуургалын, идепкейлиг чоруун чедип ап, үзел-бодалын эш-өөрү-биле үлежир аргазын тургузуп турарын социологтуг шинчилелдер көргүскен. Оон-биле кады кичээлдер солун эвес, чүгле лекция хевирлиг өртүп, дыннакчыларга билиин, медерелин быжыктырар арга бербейн турарын база айтып турар.

Бо өөредилге чылын түүнээр үеде политиктиг өөредилге системазында кандыг эде тургустунуушкун барыл, кандыг арга-хевирлер үре-түүнелди, ажыкты берип турарыл, кинхымыдан уштуар болзувусса эвил леп шылгаттынары тус-тус партия организацияларындан, хоорхомдан, райкомнардан. Политиктиг чырыдымшкын бажынының ажылдакчыларындан негеттинип турар.

Маная хамаарышкан семинар-хуралды май 15-17 хүннеринде эрттирип, анаа политиктиг чырыдымшкын кабинеттериниң эргелекчилерин, методиктиг чөвүлел кежигүннерин, дуржулгалыг пропагандистерин, чамдык партия организацияларының секретарларын чалап киириштирген бис.

Политөөредилге системазында түүнел кичээлдериң эртер үезинде ССРЭ-нин Дээди Советиниң үшкү сессиязында, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде бистин амыдыралывыстын чугула айтырыгларын чугаалажып турар болганда, ону оюп эртер аргажок. Июнь 1-2-де болган партийныг XXII область конференциязынга партийныг XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң Уставының төлевилелдерине хамаарыштыр республиканың коммунистериниң саналдарын чугаалажыры түүнел кичээлдериниң утка-шынарын байыдар.

Политиктиг чырыдымшкын бажыныың методиктиг № 2, 3 бюллетеньнериниг пропагандистерге дузаламчы сүмелерни база бергеи бис.

Амгы үеде коммунистериниң марксчы-ленинчи үзелин, политиктиг культуразын кижилер сорулга күштелгенде политиктиг өөредилгениң ужазы, арга-хевирлери, шынары ол сорулгаларны чогумчалыг боттандырарынга чагыртхан турар ужурлуг. Чүү өөренирил, коммунизге бөгүн кандыг билиг херегил, кайы хире хуусвада ону ханы шыңгээдип алырыл дээн ышкаш айтыырларны партия эге организацияларынга шинтирлээри чугула.

Анчимаа ООРЖАК.

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдымшкын бажыныың эргелекчизи.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ОЛ—БАШКАРЫКЧЫ ПАРТИЯ БОЛУР

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында).

харысалганы бодунга алыр ужурлуг.

Платформа болгаш Устав төлевилелдерни чугаалажып турар үеде хоорайның дыка хөй коммунистери партийныг иштинге чарымышкынны болдурбазының эргежок чугулазын демдеглеп турдулар. Ынчан баар болза, чүгле партийга эвес, бүгү ниитилелге багай салдарны чедирер. Коммунист кижи бүрүзүнге серемчилел, быжыг туруш херек.

Мээң бодап турарым болза, партийныг XXVIII съездизи эрткен соонда, партия документилерни солуур чугула. Бир-тээ, ол партийныг Платформазын хүлээп алган. Уставын күүседи соруулгалыг болза, партия биледин солуун. Ол дээрге үк партийныг бүгү негелделери-биле чөпшээрежип, оон телепитиг кежигүнү болуруңга белеңни көргүзүп турары ол. А хоржок болза, ону үнген деп саналар.

Ынчалдыр хемчегни чугула херек деп бодаар мен. Оон башка СЭКП-ниң хүрээлеңинге тура-ла, капиталистиг хөгжүлдениң оруун чогумчалыг деп саналар, социалистиг туруушка хөөнү чок кижилер ам-даа бар. Ынчалдыр шоонисчи үзел-бодалларга каттыжып, хөлегеленчек экономиканы детким турарлар болур.

— **Виталий Григорьевич, партийныг съездизинче баар дээн болганымдарда дээди органның удуртулгазының талазы-биле бодалдарымар барла мийнаан, кандыг хевирлиг турар болза ол-ан деп бодаар силер? Кижи бүрүзү оптимист болур болгай, бир эвес съездиниң шидириниден саналар бээрибиле чалаптар болза, чүү чугаалаар силер?**

— Бодалдар бар. Партийныг удуртукчу структурамы бөдүүнүүдери чугула деп бодаар мен. СЭКП-ниң Даргазы, оон орлакчылары, Президиум, ТК-ныг секретарларының удуртканы комиссиялар, доктаамал ажылдан турар ТК кежигүннери болгаш олардың аппараты... дээш хөй-ле чүүлдер киргеп-дыр. Партийныг аппаратын кызырып турар үеде мындыг хөй кижиниң херээ бар бе? Эге организацияларының бот-тускайлаа чорду база улаткан болгай. Ону барымдаалап, партийныг өске комитеттериниң структуразын базаа эде көөр херек.

Бир эвес сөс алыр болзумза, өске бүгү чүүлдер-биле чергелештир пенсионер коммунистер, партийныг хоочуннарының дугайында каш сөс чугаалаар мен. Ол айтырыг XXVII съездиге-даа, XIX партконференцияга-даа көдүрүп турган. Бо айтырыг шагда-ла өйү келген, ону моон мидий чылзыр арга чок. Кадыкшылының байдалы-биле партия организациязының ажыл-херээнге киржип, дадыыр төлеп шыдавас апарганы-биле дыка хөй коммунистер партиядан үүп турар. Сөөлгү ийи чыл дургузунда мындыг чылдагаан-биле чээрби ажыг пенсионерлер партиядан үнген.

Ынчангаш партийныг хоочуннарының дугайында чүүлдү СЭКП Уставынга тодаргай киирер херек. Коммунистиг партийныг хүрээлеңинге 25—30 чыл болган пенсионер коммунист кижи болуунуң аргаларын саналап турган, партия организациязының ажылынга канчаар киржирин болу тозарадып алыр эргенин бээр херек. Хуралдарга киржиринда, дадыырны кажан төлээрин-даа ол болу шинтирлээр ужурлуг. Оон башка күжү, шыдалы четчир турда партийга бүгү энергизин берип келгеннерин шыңгыы чурумга тургузуп турар бис.

— **Силер партийныг башкарыкчы ролюнуң дугайын чугаалаадыңдар. Ол хоорком, райком болгаш эге организацияның деннелиңге кандыг болур ужурлуг деп бодаар силер?**

— Хоорай-даа, районнар комитеттери-даа, ол ышкаш эге организациялар коммунистериң боттарының идепкейин белдиди, кижилериң социал болгаш угаан-бодал негелделерин хандырар талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудар болза, ынчан башкарыкчы ролдуг апаар. Ол айтырыгларны мурнуку үеларде кичээнгейге албайн турганындан таарымча чок чүүлдер тыптып келген болгай. Коммунистерниң аразында азырадыкчы хөөннер, сарыыл чок чоруктар, чайгылчак чүүлдер тыптып келген. Ынчалдыр болур болза, ниитилелдің авангарды болуру берге.

Эге организациялардың ролюн белдиери — хоорком, райкомнуң кол соруулгазы болур ужурлуг. Амгы үеде эге организациялар ам-даа дилим эвес, кандыг-бир харысалга алырындан сестир болгай. Ынчалдыр чоруктар эде тургустунуушкунга шаптыктап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, секретарь кижи бүрүзү партия ажылын экижилер дээш чогаадыкчы, дилим ажылдаар ужурлуг. Түүнел оон хамаарлыр. Маная үстүнден айтыышкын маная, чүү дээриилеп сестир хөөннер таарымча чок.

— **Сөөлгү айтырыг. Силер СЭКП Кызыл хоорномунуң бирги секретарынга чаа соңгуткан болгай силер. Танывас кижилер хөй. Өг-бүленер, ажы-төлүнер дугайында чугаалап көрүкерем. Каяа төрүттүнген, өскен силер, адаменер бар бе?..**

— Төрүттүнген черим — Красноярск крайының Каратуз. Ийи харлыг турумда Тывага эккелген, ачам Григорий Васильевич Вальков ИХМ ажылдакчызы кижи. Ам пенсиядa. Авам Мария Степановна бөдүүн ажылчын, база пенсиядa. Казыы каймызында „чүгээр, Сарыг-Септе чурттап орлар. Люба деп дунмам бар, сөңгаар чурттап чоруур.

Алдым иштн Галина Михайловна — ортумак медицина ажылдакчызы. ИХМ-ниң поликлиниказында * сестралап турар. Ийи уруглуг бис, олар ам өскен — Слава Кызылдын педагогика институтунуң биохимия факультетинің ийнги курузунда, Наталья— Иркутскиниң пединститутунуң төөгү факультетинің студентизи. Олар төлептиг кижилер болуун дээш үндүрүп турар күженнишкининг амыдыызына халас барбайн турарынга чоргаарланыр бис.

Интервьюну Д. ЧЫДЫМ кылган.

ООҢ КҮЖҮ—СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЫШКЫНДА

Россиниң удавас болур партия конференциязының чамдык делегаттарындан СЭТА-ның корреспондентилери мындыг чаңгыс айтырыгны салган: «Россиниң, оон келир үезиниң дугайында кандыг бодалдыг партконференцияга баар силер?».

Белгород области «Родной край» деп районнуң солунуунуң редактору Д. Батуевтың харыызы:

— Россиниң хамаарышкан партиязының дугайында саналды моон мурнумда бүрүн деткип чоорин мен. Сөөлгү үеде мээң ол бодалым шаа-ла өскерилип өгелиг. Барык 20 чыл. кижи хүрээлеңинг СЭКП чончуг аар байдалы-биле хамылаан турар, бир эвес Россиниң Коммунистиг партиязы (РКП) базаа-ла мындыг хевирлиг ачаар болза, оон тур-ган ажыы бар бе? СЭКП-деп оон аваа-ла хоорлуг үне бээри Россияга чүүү-даа бербес.

Бир эвес чаартынган партия тургустуна бээр чүү болза, шүүт өске херек. Чамдык кижилер партия хүрээлеңин «арыглаар» деп сөстен кончуг коргар-дыр. Партия ар-тар-партиязының дугайында катап бурутку-чышкининг чүте кылып болбазыл? Бозунуң хүрээлеңин эштап-арыглаа албаан шаанда, партия бурунгаарлан шыдавас деп болза

ханы сайгарылганы бодунга алыр ужурлуг.

Платформа болгаш Устав төлевилелдерни чугаалажып турар үеде хоорайның дыка хөй коммунистери партийныг иштинге чарымышкынны болдурбазының эргежок чугулазын демдеглеп турдулар. Ынчан баар болза, чүгле партийга эвес, бүгү ниитилелге багай салдарны чедирер. Коммунист кижи бүрүзүнге серемчилел, быжыг туруш херек.

Мээң бодап турарым болза, партийныг XXVIII съездизи эрткен соонда, партия документилерни солуур чугула. Бир-тээ, ол партийныг Платформазын хүлээп алган. Уставын күүседи соруулгалыг болза, партия биледин солуун. Ол дээрге үк партийныг бүгү негелделери-биле чөпшээрежип, оон телепитиг кежигүнү болуруңга белеңни көргүзүп турары ол. А хоржок болза, ону үнген деп саналар.

Ынчалдыр хемчегни чугула херек деп бодаар мен. Оон башка СЭКП-ниң хүрээлеңинге тура-ла, капиталистиг хөгжүлдениң оруун чогумчалыг деп саналар, социалистиг туруушка хөөнү чок кижилер ам-даа бар. Ынчалдыр шоонисчи үзел-бодалларга каттыжып, хөлегеленчек экономиканы детким турарлар болур.

— **Виталий Григорьевич, партийныг съездизинче баар дээн болганымдарда дээди органның удуртулгазының талазы-биле бодалдарымар барла мийнаан, кандыг хевирлиг турар болза ол-ан деп бодаар силер? Кижи бүрүзү оптимист болур болгай, бир эвес съездиниң шидириниден саналар бээрибиле чалаптар болза, чүү чугаалаар силер?**

— Бодалдар бар. Партийныг удуртукчу структурамы бөдүүнүүдери чугула деп бодаар мен. СЭКП-ниң Даргазы, оон орлакчылары, Президиум, ТК-ныг секретарларының удуртканы комиссиялар, доктаамал ажылдан турар ТК кежигүннери болгаш олардың аппараты... дээш хөй-ле чүүлдер киргеп-дыр. Партийныг аппаратын кызырып турар үеде мындыг хөй кижиниң херээ бар бе? Эге организацияларының бот-тускайлаа чорду база улаткан болгай. Ону барымдаалап, партийныг өске комитеттериниң структуразын базаа эде көөр херек.

Бир эвес сөс алыр болзумза, өске бүгү чүүлдер-биле чергелештир пенсионер коммунистер, партийныг хоочуннарының дугайында каш сөс чугаалаар мен. Ол айтырыг XXVII съездиге-даа, XIX партконференцияга-даа көдүрүп турган. Бо айтырыг шагда-ла өйү келген, ону моон мидий чылзыр арга чок. Кадыкшылының байдалы-биле партия организациязының ажыл-херээнге киржип, дадыыр төлеп шыдавас апарганы-биле дыка хөй коммунистер партиядан үүп турар. Сөөлгү ийи чыл дургузунда мындыг чылдагаан-биле чээрби ажыг пенсионерлер партиядан үнген.

Ынчангаш партийныг хоочуннарының дугайында чүүлдү СЭКП Уставынга тодаргай киирер херек. Коммунистиг партийныг хүрээлеңинге 25—30 чыл болган пенсионер коммунист кижи болуунуң аргаларын саналап турган, партия организациязының ажылынга канчаар киржирин болу тозарадып алыр эргенин бээр херек. Хуралдарга киржиринда, дадыырны кажан төлээрин-даа ол болу шинтирлээр ужурлуг. Оон башка күжү, шыдалы четчир турда партийга бүгү энергизин берип келгеннерин шыңгыы чурумга тургузуп турар бис.

— **Силер партийныг башкарыкчы ролюнуң дугайын чугаалаадыңдар. Ол хоорком, райком болгаш эге организацияның деннелиңге кандыг болур ужурлуг деп бодаар силер?**

— Хоорай-даа, районнар комитеттери-даа, ол ышкаш эге организациялар коммунистериң боттарының идепкейин белдиди, кижилериң социал болгаш угаан-бодал негелделерин хандырар талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудар болза, ынчан башкарыкчы ролдуг апаар. Ол айтырыгларны мурнуку үеларде кичээнгейге албайн турганындан таарымча чок чүүлдер тыптып келген болгай. Коммунистериң аразында азырадыкчы хөөнөр, сарыыл чок чоруктар, чайгылчак чүүлдер тыптып келген. Ынчалдыр болур болза, ниитилелдің авангарды болуру берге.

Эге организациялардың ролюн белдиери — хоорком, райкомнуң кол соруулгазы болур ужурлуг. Амгы үеде эге организациялар ам-даа дилим эвес, кандыг-бир харысалга алырындан сестир болгай. Ынчалдыр чоруктар эде тургустунуушкунга шаптыктап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, секретарь кижи бүрүзү партия ажылын экижилер дээш чогаадыкчы, дилим ажылдаар ужурлуг. Түүнел оон хамаарлыр. Маная үстүнден айтыышкын маная, чүү дээриилеп сестир хөөнөр таарымча чок.

— **Сөөлгү айтырыг. Силер СЭКП Кызыл хоорномунуң бирги секретарынга чаа соңгуткан болгай силер. Танывас кижилер хөй. Өг-бүленер, ажы-төлүнер дугайында чугаалап көрүкерем. Каяа төрүттүнген, өскен силер, адаменер бар бе?..**

— Төрүттүнген черим — Красноярск крайының Каратуз. Ийи харлыг турумда Тывага эккелген, ачам Григорий Васильевич Вальков ИХМ ажылдакчызы кижи. Ам пенсиядa. Авам Мария Степановна бөдүүн ажылчын, база пенсиядa. Казыы каймызында „чүгээр, Сарыг-Септе чурттап орлар. Люба деп дунмам бар, сөңгаар чурттап чоруур.

Алдым иштн Галина Михайловна — ортумак медицина ажылдакчызы. ИХМ-ниң поликлиниказында * сестралап турар. Ийи уруглуг бис, олар ам өскен — Слава Кызылдын педагогика институтунуң биохимия факультетинің ийнги курузунда, Наталья— Иркутскиниң пединститутунуң төөгү факультетинің студентизи. Олар төлептиг кижилер болуун дээш үндүрүп турар күженнишкининг амыдыызына халас барбайн турарынга чоргаарланыр бис.

Интервьюну Д. ЧЫДЫМ кылган.

«Шынга» чагаалардан

ДЕТКИДИМ

Болум хөй уругларның иезі мен. Ажы-төлүүмү чааскаан азырап өстүрген болгаш кижизиткен кижи болганымда, уруглар айтырыы деп чүл дээрзин, шыныр-ла, эки билир мем.

Чамдык уруглар төрүмелиизеп-не варыг азы ниваліз болур чорук сөөлгү үеде көвүдеп турар-дыр. Оон түнелиизе оларга ачы-дуза ажаалга-лайгаарал чугула болуп турары биллингир. Чамдыкта буурал дүшкен азы чарылган өг-бүленің уруглары бот-неинің холунга артып, хөй таварылгада багай кижизиделлиг болур-дур. Маная чаа уругнуң буруузу чок, ол дээрге харысалга чок ада-неинің үүргези-дир. Чогум-на мындыг уруглар бистиң кичээнгейивисте хандырары негеттинип турар. Политөөредилгенин эде тургузарының үндезин айтырыы кижилериң бот-өөредилгезинде организастаарын негеп турар.

Бистиң республиканың партия организацияларында бот-өөредилге ийи хевирлиг. Биреэде, болур кичээлдерге белеткенири: классиктиг чугаалдарны, партийжи документилерни номчуп конспектилээри, солун, сеткүүлдерге үнген материалдарны чыып, сайгарары, клеткел-лыннгыларны, лекцияларны белеткеп кылыры, рефераттарны бижип, камгалаары, словарьлар болгаш өске-даа чыындылардан чаа терминнерге хамаарыштыр тайылбырны өөренири дээн ышкаш. Бо талазы-биле ажылды пропагандистер организастап турарын Каа-Хем районнуң партия организацияларынга чоруткан шинчилелдер база өске-даа районнарның партия организацияларының дуржулгазы бадыткап турар.

Ийиде, бот-өөредилгени хууда план ёзугаар коммунистер боттары шилип ап, организастаар. Дооступ турар өөредилге чылында 1320 бот-өөредилгелиглериң иштинде чүгле 631 партия кежигүннери боттарының политиктиг, теоретиктиг билиин белдирип ап турар. Өөредилгениң бо хевирин моон-даа сайзырадыры партия организацияларындан негеттинип турар. Дыннакчылар билиглерни ханы шыңгээдип алыр уран аргаларны билип алырынга дузалаары партия эге организацияларының, оон бюроларының секретарларының, пропагандистериңң хүлээлгезинде кирип турар.

Өөредилгете сонуургалды чүгле оон ужуртазы оттурбас, ону чорударының методиктиг арга-хевирлери база хайныктырар чүве болганда, кичээлдерге дөмейлешпес үзел-бодалдарны илередир, политиктиг амыдыралдың шапкын агымының нарын айтырыгларынга харыыларны дилеп тывар байдалдарны тургузары чугула болуп турар. Бо негелдеге дүүштүр соолгу чылдарда СЭКП Политиктиг чырыдымшкын бажыны пропагандистерге, партия активинге методиктиг дузаны чедирип турар. Дискуссияларны, «төгерик столдарны», ажыл-хөрөчү оюнларны организастап эрттирериге ажылдап болгу дег материалдарны белеткеп, ону семинарларга таныштырып турар. СЭКП Кызыл хоорномунче, райкомларже, бүдүүлге черлериге парткомларже чорудун турар методиктиг бюллетеньнерге ону парлап тарадып турар бис.

Хөй-ле пропагандистер кичээлдерге дыннакчыларының сонуургалын, идепкейлиг чоруун чедип ап, үзел-бодалын эш-өөрү-биле үлежир аргазын тургузуп турарын социологтуг шинчилелдер көргүскен. Оон-

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

1989 чылда Тывадан өшкү ажылдыг 4 совхоз ассоциацияда бактаап кирген. Ооң кол сорулгазы болза, өшкү дүгүнүң шынарын экижидип тургаш, ону даштыкыже үндүр садыглап саргаш, доллар киириш алыр. Перспектива улуг.

Социал айтырыг

ЭМНЕЛГЕ-ДАА ЭКИ, ЫНЧАЛЗА-ДАА

ӨШКҮ АЖЫЛЫ: ооң амгы байдалы, моок соңгаргы хөгжүлдези

Чүрттүн улус ажыл-агыйынга өшкү - малдың продукциязы аажок керектиг. СССР-ниң Чик үлетүр министерствозунуң медээзи-биле алырга, чүртка чылдың-ва 600—800 тонна чөөк, 3-5 муң тонна өшкү дүгү (аная дүк) база 20-25 млн. өшкү кежи керек боор турар. Ынчаарга амгы үеде чүрт болу чөөктүн үүгле 40-45 хуузун, өшкүнүң аная дүгүнүн 15-20, база кежиниң 10-12 ле хуузун бүдүрүп ап турар. Ооң уламыдан хөй акша-хөрөгө-биле даштыкыдан өшкү ажылының продукциязын садып алыр үжүрга таварышкан. Шак мындыг чоруктун бир кол чылдагаалы болза, ынчан чүрттүн удуртулгазынга шын эвес политиказының хайы-биле 60 чылдарның эгезинде хөй өшкүнү чарыгдаан, ол адырны орулга чок деп санаанында.

Өшкү ажылын катан хөгжүдер дугайында доктаалды 1983 чылда хүлээп алган. Дүктүн өртээ улгаткан. Өшкүнүң 1 килограмм дүгүнүң өртээн 41 руб, а чөөктүүн — 120 рубль чедирген.

Бистиң республиканың девискээри өшкүнү азыраарынга аажок-ла таарымчалыг. Эң ылангыя Тываның барыын база мурнуу талазында мындыг. Черде ынчаш, өшкүнү бистиң республиканың район бүрүзүнге азырап болур аргалар бар. Өшкү болза даглыг черге оттаап, аная таарышкан болгаш өске малдың четпес чериниң оларын ажылаарынга дыка эптиг. Мурнуда бисте түс чериниң шыдамыккай, ынчалза-даа эвээш продуктулуг өшкүлерин азырап, өстүрүп турган. 50 чылдардан бээр оларны доң чоогу уксаалыг хуналар-биле хайнакташтырып эгелээн. Ынчалза-даа ол үеде мындыг эгелээшкин шоолуг-ла деткимче чок болган. Ынчангаш ийнги чада 60 чылдарның эгезинде, эң ылангыя 1965 чылдан ам бисте дүккүр угланышкынныг өшкүнү өстүрүп турар бис. Мында селекция ажылының бир кол чеднишкини болза, ак дүктүг өшкү коддаан, ниити өшкүнүң чартык кезии ангор уксаалыг боор турар.

Өшкүнүң уксаазын экижиткениден бистиң республика ам ховаар чиг эттн бүдүрер, өшкү ажылын ажыктыг адыр кылдыр шилгидер аргалыг болган. Ам Тыва ниити Эвилелдиң киирип ап турары адыр өшкү дүгүнүн 20 хуузун берип турар.

Өшкүнү хой-биле дөмей кылдыр ажаан, өстүрөргө, ооң продуктузунган кирер орулга хөй болур. Чижээ, 1988 чылда Бай-Тайга районунуң ажылагыйлары бир хойдан ортумаа-биле 1,15 кг. дүктү кыргаан, а ооң өртээ — 8 рубль 64 көпеек болган. А бир өшкүден-не 1,13 кг. дүктү кыргаш, ооң 34 руб. 18 көпеек орулганы алган.

АЧЫЛЫГ ДОКТААЛ

«Тыва АССР-де өшкү ажылын хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында» 1987 чылда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели аная үндезилээн. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаалдарны хүлээп алган. Ооң бээр-ле республикага өшкү ажылын хөгжүдериниге делгем оорук ажыттынган. 80 чылларның эгезинде бисте ниити өшкүнүң саны 100 муң бичии-ле ажа дүшкен, ооң доктаап турупкан. А чазактың доктаалының соонда, бо чылдың январь 1-де бисте 141,8 муң өшкү бар апарган, ол 1988 чылда турганыдан 14,3 муң көвүдээн.

Үстүнде адаанывыс доктаал өзугаар бисте өшкү өстүрер түскай дөрт ажыл-агыйны — «Эйлиг-Хем», «Ишкин», «Кызыл-Даг» база «Таңды сыны» совхозтарны тургускан. Совхозтар салбырларының базаларынга ындыг ажыл-агыйларны тургускыны ук девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге база аажок улуг үжүр-дүзалыг болуп турары билдингир. Чүге дизе ол девискээрлерде хөй санныг язык-бүрү тудугларны база көргөн.

Өшкү ажылдыг түскайжыттынган совхозтарны тургусканы өзулуг-ла шын политикадыр дээзин практика бадыткаан. Олар кайыы-даа чүгле өшкү дүгүнден миллион ажыг, а «Эйлиг-Хем» харын 3 млн. ажыг орулганы эрткен чылын киирип алган.

Специалистериниң саман турары-биле алыгы, өшкү малды бистер чоокну үеде 250-300 муң чедирер аргалыг бис. Ооң продукциязын бүдүрери 3-3,5 катап көвүдеп болур. База бар.

Ам ук доктаал өзугаар чүүү кылыр ужурлуган? Хамыктың мурнуда селекция-уксаажылга ажылы. Амдыызында бистиң өшкүлериистиң продуктулуг чоруу дыка чавыс. Бир өшкүден-не ортумаа-биле 0,75-1,1 килограмм дүктү кыргып ап турар бис. Ол дээрге совет дүккүр уксаалыг өшкүлерин азырап өстүрүп турар девискээрлериниң көргүзүүнден ийи катап эвээш.

Бо талазы-биле кылыр ажыл дыка хөй. Специалистер, эң ылангыя республикада турган «Могер» (өшкүнүң ариг дүгүн ыыча дээр) чөвүлел (удуртукчузу С. Делгер) хөй талалыг ынчалел болгаш практиктиг ажылды план өзугаар кылыр ужурлуг. Ол чөвүлелде амдыызында 12 совхоз бактаан кирип турар. Оларның чамдыктары керээни чарган. Ооң канчаар ажылдаан, чүүү кылып турары бо-ла ажык-чарлыг үеде эки-ле билдинмезин хомудаанчыг. Ынчангаш «Шын» солуунуң аграр килдизи бо айтырыгны моон соңгаар чырыдары-биле номчукчуларын мурнунга хүлээнип ап турар.

Бисте анай алырывыс 100 өшкүге чүгле 70-80 онаажыр. Чаш малдың хорамчазы улуг.

ӨШКҮДЕН ХӨЙ, ШЫНАРЛЫГ ДҮКТҮ КАНЧАП АЛЫРЫЛ?

Амгы үеде республикада «Кызыл-Даг», «Ишкин», «Эйлиг-Хем» совхозтарының базазында уксаалыг өшкүлүг үш ферма бар. Ында төрүүр 18,2 муң өшкүлерин мөөнээн. Оларның чүгле хөнзиг хуузу элита (эң тергини) база 1 классты болуп турар.

Шынарлыг продукт бээр уксаалыг хуналар бисте эвээш, ол хирезе тарын боозадылганы ажыглавайн турар бис. «Эйлиг-Хем» совхоз малдың уксаазын экижидериниң, баш санын өстүрериниң шак мындыг деңшилгелиг аргазын чүгле 3-4 хире коданга ажыглаан. Ынчалза-даа эрткен чылын хамык өшкүүнүн шуптузун сула эдерилгирген.

Специалистер Г. Альков, Б. Даудетбаев, С. Истамилов, К. Чаш оларның чоруткан шинчилелдериниден алырга, өшкү малдың хорамчазы улуг.

ӨШКҮДЕН ХӨЙ, ШЫНАРЛЫГ ДҮКТҮ КАНЧАП АЛЫРЫЛ?

Амгы үеде республикада «Кызыл-Даг», «Ишкин», «Эйлиг-Хем» совхозтарының базазында уксаалыг өшкүлүг үш ферма бар. Ында төрүүр 18,2 муң өшкүлерин мөөнээн. Оларның чүгле хөнзиг хуузу элита (эң тергини) база 1 классты болуп турар.

Шынарлыг продукт бээр уксаалыг хуналар бисте эвээш, ол хирезе тарын боозадылганы ажыглавайн турар бис. «Эйлиг-Хем» совхоз малдың уксаазын экижидериниң, баш санын өстүрериниң шак мындыг деңшилгелиг аргазын чүгле 3-4 хире коданга ажыглаан. Ынчалза-даа эрткен чылын хамык өшкүүнүн шуптузун сула эдерилгирген.

Специалистер Г. Альков, Б. Даудетбаев, С. Истамилов, К. Чаш оларның чоруткан шинчилелдериниден алырга, өшкү өстүрүп турар кол-кол совхозтарының малының үштүн бир кезиниң дүгү хайнак, дүгү эвээш боор турар. «Ишкин» совхозка көргөн улуг база аныяк-даа кыс өшкүлерниң арасында I-II салгалдың хайнактары бар болган.

Уксаалыг өшкүлериниң ботдеизигүүрү шак ындыг эвээш боор турарының чылдагаалы чүгле чем базазының, оларны ажаап азырап турарының байдалы багайында эвес, а селекция-уксаажылга ажылында улуг четчестернин база ужуулда-дыр. Чангыс сес-биле чугаалаарга, өшкүнү эрги өзугаар ажаап, азырап турары-выста.

Бо дугайын Черногорскиниң фабриказынга дужаагаан дүгүвүстүң анализи балыткан турар. 1988 чылда ооң 48,5 хуузу чангыс аай, 38,7 хуузу чангыс аай эвес, 0,7 хуузу хылган болган.

Шынарлыг дүктү дужаарының үлегер-чижээ бистин бодувуста-ла бар. «Кызыл-Даг» совхозтуң дужааганы дүгүнүң 95,8 хуузу чангыс аай болган. Чүге дээрге ында уксаажылга ажылы зоотехниктиг негеделерге элээн дүгүүн турар. «Кызыл-Даг» бир өшкүден 1,2 килограмм дүктү кыргып турда, «Ишкинде» чүгле 0,8 килограмм. Бисте өшкүнүн продуктулуг чоруун өстүрүп болурунуң аргалары моон безин ийдеп-дир.

Тыва АССР-ниң дүккүр өшкүлери чүгле ажыл-агый талазы-биле ажыктыг эвес, харын чүртка генетика (укталышкын, уксаа дугайында эртем) талазы-биле база солун боор турар. Чүге дизе бистиң республиканың агаар-бойдузу берге, ынчангаш Тываның мындыг өшкүлерни өске чөлдерге өстүрүп болурунуң долу аргалары бар-дыр. Тывада өшкүлериң генетика талазы-биле бир овзагай түүлү болза, ооң дүгүнүн чиге, торгуланчак боор турары.

Бистиң республиканың бойдус болгаш мал чеминиң шынары, а ол мышкаш азия үктүг өшкүден укталып үнгеин ооң дүгү чөөкке чоок, чиге, нарын, а хунаан анайларының дүгүнүн шынары чарык чөөк боор турарында.

Уксаалыг өшкүлерни шилгир, оларны шинчилээр ажыл колдуунда чок. Ынчангаш уксаалыг балыктерге, коданнарга оларны өзу барымдаалап шилгип ап турар. Продуктулуг малды — өшкүнү, хунаны-даа шуут чангыстан турган, шинчилээр, өөренир ужурлуг. Ол мышкаш кыргаан дүгүн-даа шинчилевес-тир бис. Шак мындыг уксаалыг малдарның хуу үчёдү-даа чок. Черле ынчаш совхозтарда, эң ылангыя өшкү азыраар ажыл-агыйлатывыста зоотехниктиг ажыл аажок-ла кошкак.

Тываның Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы мурнуда амгы «Кызыл-Даг» совхозтуң салбыры турда-ла ону база пункт кылып алган хирезинде, ооң бээр өшкү талазы-биле огулуг-ла дуза чедирбээн. Биртээ, базазында ындыг болганда, өске ажыл-агыйлар дугайында чугаалаан-даа херек чок. Ук станция 10 чыл бурунгаар өшкү талазы-биле эртем темазын ажыткан хирезинде, мынчага чедир чангыс-даа сүме, өшкү өстүрериниң угланышкынын-даа бербээн. Өшкү талазы-биле ажыктыг чүүлүер билип алыр кылдыр радиого, телевидениеге база солуннарга-даа материалдарны чыртыпайн турар. Амгы үеде республикада өшкү ажылын хөгжүдериниге эртемниң ролю канчаар-даа аажок улуг болур ужурлуг.

Ам бисте өшкүнү хайнактарының айтырыы чедишкининг шинтирлеттинген, бир эвес оларның чем базазын экижиткиннер болза, бир өшкүдеи-не 1,5, а чамдык коданнардан харын 2,0 килограмм-даа дүктү кыргын болдуруңуң генетиктиг аргалары бар.

АМ ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Биринчи, дүккүр өшкүлерни азыраарынга чем херек. Ынчангаш специалистер ам белоктуг, күүрүлүг ажыл-бүрү чемнерни четчир кылдыр белеткээри дээш ажылдаар ужурлуг. Ол айтырыгны шинтирлевээн шаанда республикага өшкү дүгүн көвүдедир дугайында чугаа турбас.

Ийнде, дүккүр өшкүге селекция-уксаажылга ажылын экижидер. Ынчангаш совхозтарга зоотехник-селекционер, уксаажылга талазы-биле техник кижи херек. Шак мындыг ажылдыг специалистер чөкка селекция-уксаажылга ажылын бурунгаарладып ыдавас бис. Бо ажылда таныштаашкындан уштунар херек, уштунар.

Үстүнде айытқан сорулгаларны күүседирде камчаарыл? Кышкы үеде төрүүр бир өшкүте бөдүүн чемин 1,0—1,5 центнер, концентраттарны 30—40 килограмм онаажыр кылдыр белеткээр херек. Бир эвес коданга төрүүр 300 өшкү турар болза, 30—40 тонна сиген база 9—12 тонна концентрат негеттинер. Шак мындыг таварылгада өшкүдеи дүктү база анайны-даа ап болур. Өске уксааның өшкүлериниге бодаарга, дүккүр өшкүлерге хөй күш херек. Таарыштыр хуваагаан мал чемин бээрге, өшкүнүн дүгү 18—25 хуу немежин өөр. Ынчангаш ам черни мелиорастаар, эрги арык-бугаларны катап ажыглаар, сиген незер шөлдерни немей шинээдир, мал чеми культураларны тарыырын көвүдедир херек. Ооң ангыла өшкүнү ажаан азыраарының технологизын бир чыз көөр, эң ылангыя төрүүр турда, оларны тургузу азыраар болза эки.

Мал чемниң четчир базазын тургускаш, өшкү коданнарын эртемге үндезилеп, улгаттыр каттыштырар аргазын көөр херек. Бо айтырыгны шинтирлээрни соңгаарлалыг болбас. Малды чангыс черге хөйүү тударга, кадарчыларның амыдыраг байдалы экижидериниге база эптиг. Ол мышкаш чамдык ажылды механизастап-даа болур, өшкүнү тарын боозадыр, анайны сакман аргазы-биле азыраар арга турар.

Амгы үеде бисте анайларны нелериниден ацгы тудуп, азыраары шуут-ла чаачыл апарган болгай. Оларны хүнде ийи катап ыдып, тудуп, нелериниге эмзирер. Ол ажыл шүүттүг, коданда анайларны шуптузун ынчалдыр эмзиреринге 2-3 шак негеттинер апаар. Ооң ынай чаш анайлар аштаар, аарыыр-даа таварылгалар бола турар. Кодзинчриың аразы ырак, үүрмек турда, өшкүнү механизастап арга-биле кыргыры, тарып боозадыры бергедээн.

Даглыг база даглар эдээ оларларга төрүүр өшкүнүң бир коданга 400 чедир, а бир эвес мал чеминиң базазы эки болза, дарын 500 түүн-даа чангыс черге тудуп болур. Бо таварылгада анайларны сакман аргазы-биле азыраар, бир анайлыг өшкүге 1,4—1,5 дөрбелчин метр хемчеглиг клетка-кажаа негеттинер апаар. Ындыг клеткалар турар кажааның иштери 10—12 градус соок. Өшкү төрүй берген үеде кажааның иштин анайлыг чангыс, беш, он өшкү турар кылдыр ангылап хуваан алыр.

ХАМЫК УЖУР МЕРГЕЖИЛДИГ КАДРЛАРДА

Бистиң республикага өшкү ажылының хөгжүүрү-биле холбаштыр ол адырга кадр айтырыы чылдыр-ла турун турар. Материалдыг базаны кошкак, коданнарда улустуң ажылдарынга таарымча чок чоруктар ыыаар аныяктарны ажылдадырыга доктар боор турар. Кадрчы кадрларны профессионал-техниктиг училиштерде белеткеевейн келген.

Ыраккы коданнарда малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профобликөвүлелиниң каттышкан доктаалында дуржулгалыг. Мурнакчы малчыннар аныяктарны бир чыл чедир хуусаада өөредиргө, ооң хөлөзинни база совхозтар төлөөр кылдыр көргөн. Бо дээрге малчыннарны өөредип, белеткеп алырынга аажок таарымчалыг арга-дыр. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, зооветспециалистер кадарчылаар улус тывылбас деп турбайн, практиктиг хемчегленнин алыр ужурлуг.

Өшкү ажылын, черле ванды-даа адырны хөгжүдерде специалистер херек дээрзи кыыга-даа билдингир. Чогум бисте өшкү талазы-биле тускайжыттынган, ол талазы-биле шинчилелдер кылын турар специалистер хаан. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы (салбыры)-даа, көдээ ажыл-агый техникуму-даа өшкү ажылының талазы-биле тускай программа чок, мындыг болганда тускай белеткел эртнейн турар.

Эртем-техниктиг деңнелгени дүрүледелирде база херек. Ынчангаш бистиң үстүнде адаанывыс ийи өөредиргө эртем республикага өшкү ажылын хөгжүдер талазы-биле план өзугаар эртем-шинчилел ажылдарын шуут-ла дарый эгелээр ужурлуг. Хой талазы-биле бисте шинчилелдер бар, эртем ады кыыгалаан специалистер-дир бис, а өшкү талазы-биле ажылдыгыныг куруг. А кылыр ажыл эндерик. Тывага нарын, торгуланчак дүктүг өшкү өстүрер, өскээр чугаалаарга, республикада бар өшкүнүн дүгүн экижидер талазы-биле улуг сорулга турун турар. Ону специалистер шинтирлээр. Ол мышкаш өшкү малды азыраарының, хайтаараарының, кадарарының бүгү-ле аргаларын экижидер ужурлуг бис. Бистин эртем ажылдакчыларывыстың база институтун, техникумнуң башкыларының кылыр ажылының темалары ол-дур.

1988 чылда бисте «Могер» деп эртем-бүдүрүлте чөвүлели тургустуган, а ооң мурнуда чылын дүккүр өшкү талазы-биле Тывада лабораториниң ажыдар дугайында Агроулетпүр каттыжыышкыны доктаалды хүлээп алган. «Могер» эрткен үеде эртем-шинчилел ажылдарын кылыр база совхозтарга практиктиг дуза-даа чедирер талазы-биле көскү кылынган чүвези чок. Лаборатория чаа-ла тургустувун турар. Республиканың ажыл-агыйлары «Могер»-биле база лабораториялыг-биле-даа эн-не сырый холбаалыг ажылдаары чугула. Өшкүдеи орулганы көвүдедир талазы-биле аргалар совхоз бурүүзүнде бар.

СЕЛЕКЦИЯ-УКСААЖЫДЫЛГА АЖЫЛЫ ЧОККА ОРУЛГА ТУРБАС

Мал ажылының ниити байдалын билин алырда, бонитировка (шинчилел) кылгаан, ооң уксаазын, продуктулуун, азы-чарын тодаргын алыр ужурлуг. Бо ажылды чүгле тускайжыттынган совхозтарда дээрден башка, өшкүлүг өске ажыл-агыйлар кылбайн турар. Эрткен 1989 чылда чүгле 7 совхозка бонитировканы чоруткан. Шинчилел көргөн 25346 өшкүнүн 1,8 хуузу элита (эң тергини), 39,2 хуузу—бирги, 59,0 хуузу — ийги классты болган.

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң өшкүзүнүн уксаазы, шынары өске ажыл-агыйларныыдан дээре. Ында элита өшкү 70,2 хуу, «Ишкинде»—61,2, «Эйлиг-Хемде»—53,8, а «Таңды сыныда» 21,6 хуу болуп турар.

Селекция талазы-биле ам чоокку үеде сорулга болза, «Кызыл-Даг» биле «Ишкинге» 900-900 баш өшкүлүг — үшүн коданы, «Эйлиг-Хемге» 1500—2000 баш өшкүлүг 4—6 коданы селекция дозу кылдыр ангылап тургузар, ынчангаш оларның бирээзинниң дириг деңзизи 38—42 килограмм, дүгү 2 килограммга эвээш эвес болгаш узуны 18 сантиметр, харын ооң-даа узун дүктүг болур кылдыр, шак ынчалдыр экижидер сорулга турун турар.

Уксаалыг өшкүлүг ажыл-агыйларга хуналарны шилгир, кол ажыглаар бүдүрүкчүлерин бир коданга 60—70, а дараазында ажыглаарларын 90—100 баш турар кылдыр тудар. Селекция болгуларынга база белик шынарлыг малдыг коданнарга өшкүнүн кулаан ыыаар, мыйызынга демдектээр херек. Өшкүнүн уксаазын экижидериниң эң эптиг аргазы болза, тарын боозадыга. Ынчангаш өшкүнү тарын боозадыр туннуктарны тудуп тургузар, бо чылдан эгелеп, эң эки шынарлыг хуналарны шинчилеп, тодаралыр, оларның үрезин тарын боозадылганга ажыглаары-биле эртем ажылын чорудар.

Республиканың специалистери түс чериниң өшкүүн өскеөске чөлдерден экелгилээн хуналар-биле эмин эрттир хайнактан каапкан бис деп санаа турар. Ынчангаш оларны ам бөдүүн дүктүг хуналар-биле катап эдерилиштирери чугула деп санаа бергеи. Ындыг бе дээрге, ол түс чериниң хуналарын ам кайыын алырыл ынчаш? Генетика фондузу болур түс чериниң өшкүлерин ам шуут чидириннээн бис бе? Бо таварылгада салгакчыларывыс бисти өрүүзвес. Мурнуу районнарда, эң ылангыя Өвүрүнүн совхозтарында тыва уксаалыг өшкүлер бар. Өскедээ районнарда таварышкылаар. Ол эки-дир. Ынчангаш саная чүл дээрге, түс чер уксаалыг өшкүлерин чамгыс кандыг-кандыг четчестер барыл, ооң чылдагаалы чүдел база бо ажылда шалынчыларның дуржулгазы кандыгыл, ону канчаар кеңтеретсе, ажыглаза эки?

Хөйүн саналы улуг дузалыг. Ынчангаш чагааларны маная ыыгелиивис. Мал ажылының бо чугула адырының дугайында шупту демнежин тургаш чугаалаажыл, сүмележип көрээлиивер.

(Арынны Тыва АССР-ниң Агроулетпүр эвилелиниң кол зоотехниги Ким-оол Тулушович ЧАШ-биле солуунуң корреспондентизи Селен ХЕРТЕК олар белеткээн).

ЭМНЕЛГЕ-ДАА ЭКИ, ЫНЧАЛЗА-ДАА

Бистер, каш малчын. Кызыл хоорайда № 2 эмнелгеде эмнедип тур бис. Ырак-чоктан чедиреринге келгенивиске бар. Бот-боттарывыс таныжыл, чугаалажыл көрүүвүс. Шуптувусу-ла хөй, өшкү малдан чоруур улус болдуувус.

Черде ышкаш бистерге, малчыннарга, шак бо хире эки эмнелгени чедиреринге бергеи ымка-ла өөрүүчүг-дүр. Бо эмнелге мурнунда бистер ышкаш бөдүүн улуска «хаалгыг» турду. Ам эде тургустуунуңнан соонда, социал чөпүг чоруктун негелдези өзугаар бистерни маная эмнедип алыр кылдыр чөпшээрел кылды. Малчыннарның ыыт-ылгазы, чурттадгазы, ыныкшылы даан бо сонгу үеде республиканың удуртуу органнары сагыш салып турар апаргаанынга-ла өөрүүвес бис. Тускай доктаал база үнүп.

Бо эмнелгеге келген соонда, бир хонгала-ла кижиниң аарыын эмчилеп тодаралын эгелей бээр-дир. «Волга» деп автомашинага-даа олурупп аргаш, ангы-ангы эмчилеп чедиреринге турар. «Дүрген хуаныын-даа» машинызынга олурупп-даа. Аарыг арттырбас, хынаан бээр-дир. Кончуг-ла эки эмнелге-дир бо.

Ынчалза-даа бистиң сагыжывыска кирбес чүүлдер база бар, бир-тээ, малчыннарга ындыг эки эмнелгени ажыглаан болганда, бистиң байдалывысты билип, тыва эмнелгелер-биле бызыгылаар болза деп үнелеттинг-дир бис. Чок, ынчаш болгай чоок. Орус дылга ажыг чеген бис. Чамдык малчын орус дылды билбес. Ындыг болганда, эмчилериниң ам чүү деп тайылбырлаар бис? Хелемеги чок-тур. Чугааның үстүнде орус дылга билип-даа орза, хорумдаг шыдаастарывыс бар. Ынчаш аарыгларывыс-ла боор, ноокта чаа сургуул дооскан хевирлиг ыныкы орус оол эмчилер бар. Чүү деп чугаалажыр бис-ковжок боор чүве-дир. Эки-ле чүүл — хаа базывыскынын хынаар. Бистиң шын билин көрүп.

База бир чүүл бар: тыва шайны хайнатыгаш, аараа-га столовага самоваага тургузуп кагза деп санаалыг бис. Ол шайның өртээн төлөп, салып ийин-даа болгай-ла бис. Кежээки чем соонда эртенгинин 8 шакка чедир ыыт-ла суксанчыг-дыр. Кежээ 21 шакта, хүүрү бетинде кефир бээр-дир, ону чамдыктарывыс ийе албас-тыр бис. Бистиң эрттир ийбылыг улус-тур деп көрө бербеңер ам. Ынчангаш бистиң бо саналдарывысты өөренип көөрүн дилээр-дир бис.

Тес-Хемдеги Ч. САНЧЫ, Кызыл райондан З. ОНДАР, Тожудан С. САМБУУ, Барыын-Хемчиктен К. КАРА-САЛ болгаш өскелер-даа.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагаалы редакция алгаш, ук эмнелгеге барып, кол эмчиниң хүлээлгезин күүсеп турар Маргарита Монгушовна Ооржак база ында эмнедип чыдар чамдык малчыннар-биле чугаалашкан бис. Бо хүнүрге ниитизи-биле ында 26 орун бар, а малчыннар 14 кижи. Орун саны эвээш, ынчангаш немей база салгылаан." Шынаа-ла, чамдык улуг казыыг малчыннар орус дылды билбес болганындан берге болурга, анаа специалист Виктор Анатольевичниң харылаа турган палаталарын ам М. Ооржак болу хүлээнип алган. Ол мышкаш оскулдурукчуну база чамдыкта быжыглап берип турар.

Тыва шай талазы-биле чүл дээрге, амдыызында малчыннарның негелдезин кандыраар аргазы чок. Ону коорту шинтирлээр деп турар. Ынчалза-даа эмнелгеге чыдып турар малчыннар боттары шайны база хайнадырын ийин болур, чөпшээрөөр. Чамдыктар харын хайнадырын ийин-даа турар чорду.

Кызылдың № 2 эмнелгезинде малчыннарга дамчыдын бергеин дыка эки. Ынчалза-даа таарымча чок чүүлдер, шинтирлээр айтырыглар ам-даа хөй. Чүдериг? База бичиг. Ийнде, кадарчыларның чамдыгы совхозундан база районнуң эмнелгезиниден бижик-документ чокка-даа келгилээр.

Черле ынчаш ол эмнелгеге малчыннарның кээр чуруумунуң дугайында айтырыгны тайылбырлаары-биле эмнелгениң кол эмчизиниң интервьюзун солуунга, «Чеди чүүл малым турда...» деп арыныг чоокку үеде парлаар бис. Ооң совхозтарының директорлары, кадр киллистери, эмнелге ажилдакчылары база малчыннар боттары-даа хөй-ле чүүлдерни билип ап болур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ОДАРДА

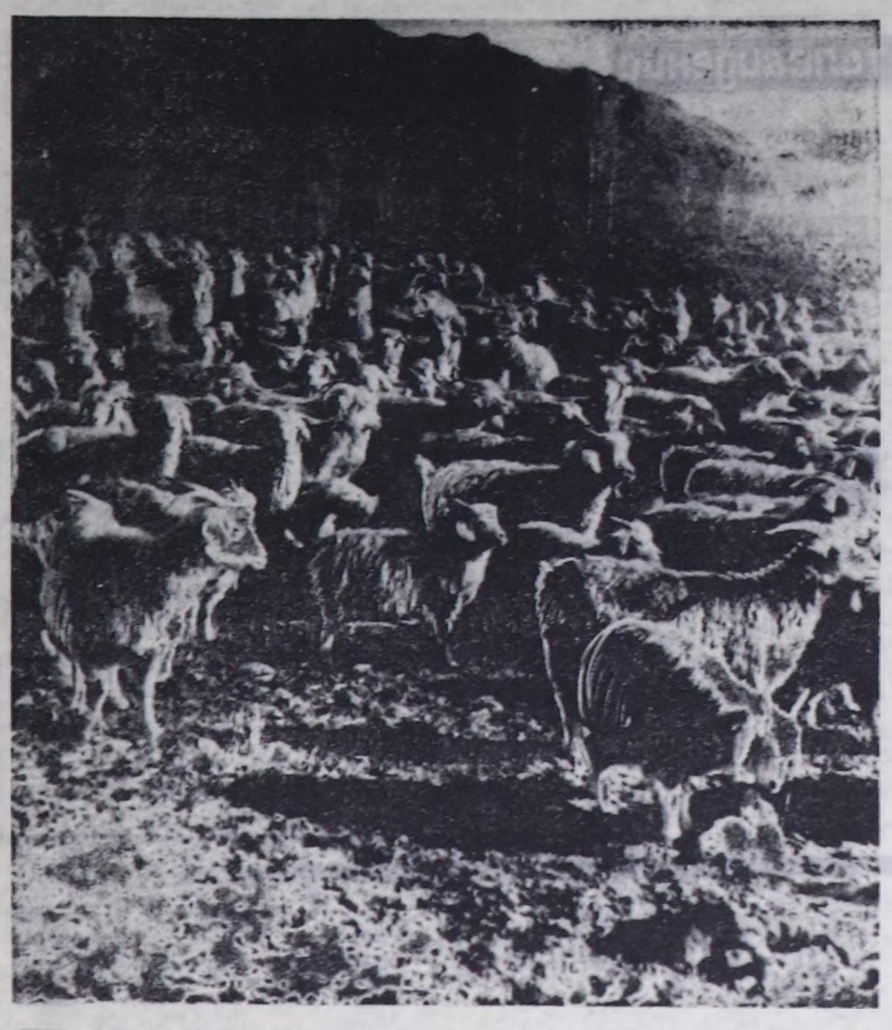

ЧҮСЧҮ-МАЛЧЫННАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң кежигүнү, «Таңды сыны» совхозтуң эрткен чылгы чемпиону Үшаа Билчировичниң билбес кижи болза, ооң сес үндүрүп алыры берге. Ынчалза-даа өшкү малдаарының аргамергежилиге канчап өөренип алырыл, ооң эки түүнелдерни канчаар чедип алырыл дээр дугайында сүмелер айтырар болзуварза, ооң чугаазы чайгаар-ла төктүп кээр. Арга-сүме айтырып чоруур кижилерге дуза кадарындан ол кажан-даа ойталавас. Аныяктарны мал ажылынга өөредир херек — ооң күзели ол.

Үшаа Билчировичниң коданында төрүүр 363 өшкү бар. Оларының күш-деңгели шыырак, өшкү бүрүзүндеи ажай алырынга дуржулгалыг ес-бүле бүдүреллиг. Эрткен чылын олар төрүүр 100 өшкүге онаштыр 115 анайны камгалаан алган. 15 анайны совхозтан шаңнаалга бергениге чоргаарланыр болдулар.

— Багай-оолдар Ү. Шынаада хөй алышкылар болгай, оларның кайыы иргы бо? — деп, каш чыл бурунгаар республиканың Хүндүлел самбырызында аныяк малчын ооллуң чүрүүн көргеш, боданып турганымны ам сактып келдим. Ол оол бо-ла болгай, Чывар-лыгга ооң кыштаанга бардывыс.

—Мал ажылынга чөөрби чыл чоохшулаан тур бис. Ажылга шору мергежил-даа бердивис. Эрткен чылын төрүүр 100 өшкүге онаштыр 111 анайны камгалаан алгаш, бир өшкүге онаштыр 1,3 кг дүк кыргып алган бис — деп, Владимир Ужар-оолович Багай-оол чугаалады.

— Чаш төл камгалаан алыр күлөөлгевисти ажыр күүсеткеннивис дээш совхоз директиязы бисти 15 анай-биле шаңнаан. Бистиң ес-бүлевиске аллар кылдыр районнуң Күш-ажылчы аллар тугун кедургеи — деп, ооң өөнүн эвээ Маргарита Доржуевна күш-ажылчы чеднишкиниериниң дугайын чугаалап бээрин дилээримге, ынчаар харылады.

Аныяк малчыннарның чурттал олурары шыырак. Кажаа чанында бичежек шимчелиг-чиин тургузуп каан анайлаашкын эгелээргеле, ону ажылдаып, кажааны электри-биле чырыдылтар.

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң базаза бир кежигүннериниң ажылжи-биле танышкаш, дараазында аалче оруувус углаптывыс.

— Эрткен чылын төрүүр 100 өшкүге онаштыр 117 анайны камгалаан алган бис. Планнывысты ажыр күүсеткеннивис дээш совхоз директиязы бисти 12 анай-биле шаңнаан. Бо чылын түүнелдиивис эки болур дээрзинге бүдүреллиг бис — деп, Виктор Дуваевич биле ооң өөнүн эвээ Валентина Балдын-ооловна чугаалаадылар. Колан девискээри эмге-сескелиг, анайлары толуг-догаа. Кыштаанда чурттаалга бажынын тудуп турар болду. Бо ес-бүлениң кежигүннери мал ажылынга 20 чыл чоохшулаан. Ийеклаа малдан, хойжулаа-даа чоаанаар.

Мурнакчы малчыннарының бирээзи — Сайын-оол Найдановичи биле Херелмаа Кыргысовнаның Шүүлүгле кыштаанга келгеш, республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң кежигүннериниң үлегердиг ажылын сонуургаа көрдүм. Бо ес-бүлениң коданында төрүүр 342 өшкү бар, улуг уруу Айсуу аза-лезинин аалында сакманчылаа, дузалакчылаа турар чорду. Ажылжи эки. Анай-даа алыр, дүкдаа кыргыыр плиниарын күүсеткилээн. Ам малын семиртир талазы-биле бичим ажылда хаара туттунган.

Бо малчыннарының черле кызымак деп чүвезин. Чангыс ес-бүле ийи колан малды ажаан, кадарып турар.

— Өшкү база малдан олурар, сарлык база кадарып турар — ажылынга канчап четтигил турар сен, Виктор — деп, Виктор Андреевич Аравааадан айтырдым.

Болум сарлык малчыны кижи мен. Бо мал дээрге, Кара-Бедик ышкаш кадыр-берт черлерге таарыыр-дыр. А өшкүнү кадайым малдап турар — дээш, ооң өөнүн эвээ Клара Дуваевнаже айты-дыр. Мурнакчы малчын ес-бүлениң коданында төрүүр 300 өшкү бар. Эрткен чылын 100 башка онаштыр 100 анайны камгалаан алган. Бо чылын базала ол түнелдеп кудуу эвес көргүзүүлерни чедип алырынга олар бүдүреллиг.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төмүзү. Эгези № 129 «Шында»).

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОН

Борисенко Иван Егорович — «Тыва даг-дүгү түдүг» үлетпүр-түдүг комбинадының чолаачызы.

Домрачев Анатолий Александрович — «Тыва даг-дүгү түдүг» үлетпүр-түдүг комбинадының чолаачызы.

Донгак Солак Дасович — «Хемчик» совхозтуң суггатчызы.

Доржу Бичеймаа Хертексика — районуның күрүне үрезин инспекциязының начальниги.

Дүктен-оол Зоя Сагдыевна — Ак-Довуракты № 2 ортумак школазының директору.

Монгуш Уруртак Чамыянович—«Барыын-Хемчик» ажылагыйлар аразында кежүү чоруур механизастаттынган колонназының бызанчызы.

Ооржак Октээ Анайевна — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Ооржак Эмик Салчаковна — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Попова Елизавета Иртыевна — Кызыл-Мажалыктың түүйбу заводунуң дисметчери.

Предельский Анатолий Федорович — «Тыва даг-дүгү түдүг» үлетпүр-түдүг комбинадының автокран машинизи.

Прокопич Яков Иванович— Ак-Довуракты тускайжыттынган ерт камгалалының отрядының насос станциязының начальниги.

Сарыглар Зоя Доржуевна— «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыг энергокотел цехының машинизи.

Сат Каадыр Монгештеевна — Аксы-Баарлык ортумак школазының башкызы.

Салкын Георгий Астафьевич — районуның агроүлетпүр каттыжышкынының кол инженери.

Тушкова Мария Афанасьевна — Ак-Довуракты тускайжыттынган ерт камгалалының отрядының ерт профилактиказының үлүг инструктору.

Хомушку Доокай Кек-Салович — «Хемчик» совхозтуң малчыны.

Хомушку Клара Сааяевна— «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Хомушку Татьяна Хөлүевна — Дөн-Терезин ортумак школазының башкызы.

Чихачева Лидия Николаевна — Ак-Довуракты орук септелге-тудуг эргелелиниң прорабы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Донгак Елизавета Хос-Хаайевна — Хорум-Даг ортумак школазының техажылчыны.

Донгак Өлзеймаа Кенденовна — СЭКП райкомунуң техажылчыны.

Донгак Чудурукпай Барымзаевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчызы.

Кара-Сал Досумаа Бора-Хөөевна — уруглар библиотеказының төпчүткен библиотека системазының техажылчыны.

Куулар Вера Чымбаевна — Ооржак Эмик Салчаковна — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Куулар Елизавета Айдыы-ооловна — Хөндергейниң дузалал школазының ажылчыны.

Куулар Комбукай Балчыр-ооович — «Дагыр-Шеми» кооперативтиң даргазы.

Куулар Оюна Салчаковна— Шеми ортумак школазының башкызы.

Михайлов Алексей Петрович —«Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында кежүү чоруур механизастаттынган колоннаның бызанчызы.

Монгуш Алдын-кыс Шалдан-Хуваевна — Шеми ортумак школазының башкызы.

Монгуш Бегзи Оглаевич — Хорум-Даг ортумак школазының башкызы.

Монгуш Кошкар-оол Дүптүевич — районда № 1 түдүг бригадазының бригадири.

Монгуш Метпек Чымчакаевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ясли-садигиниң хөл чүүкүзү.

Монгуш Николай Ламаевич — Чадааанаың тараа хүлээп алыр бүдүүлгезиниң электрик-механиги.

Монгуш Сюрюн Дорбаковна — Хорум-Даг ортумак школазының башкызы.

Монгуш Хаиды Байыр-ооловна — районуның төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Монгуш Чечек Чимитовна— Хорум-Даг суурда ясли-садиктиң повары.

Монгуш Шылгалдаа Дочун-Бавуевна — районуның ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Монгуш Уруртак Чамыянович—«Барыын-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында кежүү чоруур механизастаттынган колоннаның бызанчызы.

Ооржак Октээ Анайевна — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Ооржак Эмик Салчаковна — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Попова Елизавета Иртыевна — Кызыл-Мажалыктың түүйбу заводунуң дисметчери.

Предельский Анатолий Федорович — «Тыва даг-дүгү түдүг» үлетпүр-түдүг комбинадының автокран машинизи.

Прокопич Яков Иванович— Ак-Довуракты тускайжыттынган ерт камгалалының отрядының насос станциязының начальниги.

Сарыглар Зоя Доржуевна— «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыг энергокотел цехының машинизи.

Сат Каадыр Монгештеевна — Аксы-Баарлык ортумак школазының башкызы.

Салкын Георгий Астафьевич — районуның агроүлетпүр каттыжышкынының кол инженери.

Тушкова Мария Афанасьевна — Ак-Довуракты тускайжыттынган ерт камгалалының отрядының ерт профилактиказының үлүг инструктору.

Хомушку Доокай Кек-Салович — «Хемчик» совхозтуң малчыны.

Хомушку Клара Сааяевна— «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Хомушку Татьяна Хөлүевна — Дөн-Терезин ортумак школазының башкызы.

Чихачева Лидия Николаевна — Ак-Довуракты орук септелге-тудуг эргелелиниң прорабы.

ТЕСКЕМ РАЙОН

Ооржак Александра Орус-ооловна — СЭКП райкомунуң секретарь-машинакчызы.

Ооржак Александра Шыгыыл-ооловна — районда магазин эргелекчизи.

Ооржак Шангыр Калаановна — Чадааанаың автотранспорт бүдүүлгезиниң ажылчыны.

Очур Бопаа Албанчыевна— Чадаана хоорайда ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Очур-оол Ольга Кашпык-ооловна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң экономизи.

Рудольф Иванда Кузьминична — «Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында кежүү чоруур механизастаттынган колоннаның бухгалтери.

Сат Өнер Айыжыевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары.

Сат Чимистей Сендиновна — районуның төп эмнелгезиниң бухгалтери.

Соленова Любовь Андреевна — орук септелге-тудуг эргелелиниң склад эргелекчизи.

Ховалыг Татьяна Балчировна — районда магазин эргелекчизи.

Эмчик-Кулак Александра Ооржаковна — Хөндергейниң дузалал школазының башкызы.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Бордюгова Дарья Ивановна — нефть продуктулар хайдыылгазының талазы-биле Кызылда бүдүүлгениң Сарыг-Сеите филиалының ажылчыны.

Востриков Григорий Лукьянович — районуның ИХК-ниң чанында камгалал салбырының таныдылы.

Гаев Захар Мартемьянович — пенсионер.

Голикова Валентина Федоровна — районуның төп эмнелгезиниң № 2 ясли-садигиниң кижизидикчизи.

Дембирель Бычыкмаа Начыновна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Дмитриева Мария Васильевна — пенсионер.

Донгак-оол Борбекей Сергеевич — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Зубакина Парасковья Павловна — районуның ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Кадинов Иван Иванович — районуның ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Колбасицкая Анна Васильевна — районуның Культура бажыңының техажылчыны.

Кузьмин Николай Александрович — районуның ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Лифанова Анна Яковлевна — пенсионер.

Монгуш Дүдүк-кыс Кадыоловна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Намзак Кек Чамыяновна — пенсионер.

Нескова Анна Емельяновна — районуның ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Недосекина Матрена Еремеевна — пенсионер.

Оюн Доржуйбан Лопсанович — пенсионер.

Сендажи Александр Салчакович — «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы.

Тамдара Иван Ашак-ооловович — «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

Чаш-оол Фанна Чатовна — «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

Швецова Валентина Андреевна — районуның ИХК-ниң камгалал салбырының контролеру.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Анучин Андрей Герасимович — Кызылдың орук септелге-тудуг эргелелиниң мастери.

Бедарева Валентина Андреевна — Тываның электри четкилериниң ясли-садигиниң эргелекчизи.

Маркошев Михаил Иванович — Кызылдың орук септелге-тудуг эргелелиниң трактористи.

Моллерова Надежда Васильевна — Кек-Тей ортумак школазының башкызы.

Намчыл-оол Кара-оол Байкарович — Кек-Тей ортумак школазының башкызы.

Оюн Алдынай Баа-Хөөевна — Баян-Кол ортумак школазының техажылчыны.

Ховалыг Светлана Николаевна — Баян-Кол ортумак школазының директорунуң өөредилге талазы-биле орааачызы.

СУТ-ХӨЛ РАЙОН

Дүлүш Дыртык-оол Давыы-ооович — улус депутаттарының район Совединиң даргазы.

Куулар Сечикмаа Өктек-ооловна — СЭКП райкомунуң учет болгаш статистика секторунуң эргелекчизи.

Монгуш-оол Куулар Бораевич — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Ондар Хаиды Дембиреловна — районуның ХБАБ бюрозунуң эргелекчизи.

Ооржак Александра Шурженовна — Алдан-Маадыр ортумак школазының кижизидикчизи.

Ооржак Лек Шыраповович— районуның дарылзаа белдириниң начальниги.

Ооржак Очур-оол Боскекович — районуның харылзаа белдириниң электромонтеру.

Оюн Мира Калган-ооловна— районуның БАЛКЭ комитединиң ажылчыны.

Сат Виктор Очурович — Баян-Тала ортумак школазының директору.

Ховалыг Деге Бай-ооович— районда таныдылы.

Ховалыг Чылбак Чадааланаевна — районда ажылчыны.

Сут-Хөл ортумак школазында

Донгак-оол Мария Андреевна — башкы.

Монгуш Кочал Опайовна — ажылчын.

Монгуш Сентябрина Кунгаевна — башкы.

Ондар Александр Сандановович—башкы.

Ондар Диктан Оналаевна — башкы.

Ондар Наталья Кыртышановна — башкы.

Сарыглар Момак Серен-Доржу — ажылчын.

«Алдан-Маадыр» совхозтан

Донгак Сундуй-оол Шымбай-ооович — ажылчын.

Ондар Даймыа Дайдыновна— ажылчын.

Ооржак Чачый Чоодаровна— ажылчын.

Ооржак Чимит Аяк-Хааевна — ажылчын.

Ооржак Чуруш Анияновна — ажылчын.

Ооржак Шыжаа Шогдуповна — ажылчын.

«Октябрь 30 чылы» совхозтан

Куулар Байлак Дондуповович — малчын.

Куулар Шаравин Дупе-ооович — инженер-механик.

Монгуш Анай-оол Семис-ооловович — ажылчын.

Монгуш А-Сүрүн Сундуйовна — ажылчын.

«Ишкин» совхозтан

Монгуш Серен-Доржу Чодайович — чазанныкчы.

Монгуш Сыян-оол Серенович —малчын.

Ондар Сян-Сот Сагаановович — чазанныкчы.

Ооржак Карав Дембиловович— түдүг мастери.

Ооржак Эзир-оол Бойдаевич—малчын.

Сат Надежда Даваевна — ажылчын.

«Сут-Хөл» совхозтан

Каракпан Ак-Тараа Монгушовна — бызанчы.

Колхозбай Сарыглар Дамбаевич — чолаачы.

Мартис-оол Сарыглар Бораевич — саанчы.

Монгуш Данчик Саныевич — бухгалтер.

Ондар Дажы Доржуевич — малчын.

Ондар Даизмаа Монгеевна — саанчы.

Ондар Каадыр-оол Мечек-ооловович — чолаачы.

Ондар Кара-кыс Конгаровна — ажылчын.

Ондар Санчай-оол Миначевич — механизатор.

Сарыглар Чокпак Тооруковна — саанчы.

Хертек Мочак-оол Доскаарович — мал эмчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги орааачызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 23.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың автошкол техникумуу 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларына дараазында мергежилдерге өөренгилерни хүлээп алырын чарлап тур:

Техникиниг хаңдырылга болгаш автомобильдер болгаш тракторлар септээри (8 класс доосканнарны).

Ажыглал болгаш көдүрер транспорттар, түдүглар, орук машиналары, дериг-херекселдерни септээри (8 класс доосканнар).

Түдүг, ажыглал болгаш автомобильдер оруктары, аэродромнар септээри (8 болгаш 10 класс доосканнарны).

Түдүг болгаш ажыглал түдүгларны, дериг-херекселдер (8 класс доосканнарны).

Улус ажыл-агыйының адырларына, түдүглаага планлаашкын болгаш экономика (8 класс доосканнарны).

10 класс доосканнарны бот-өөредилге салбырына шүүлү мергежилдерге хүлээп алыр.

Сес чыл школаның доосканнар өөренип киреринге күзээнмер орус дылга (диктант), математиканга (аас-биле) киреринің шылгалдаларын дужаар.

Ортумак школа доосканнар өөренип киреринге күзээнмер орус дыл (чогаалдың азы эртиги), математиканга (аас-биле) шылгалдаларны дужаар.

Өөренип киреринге күзээнмер дараазында документилерни дужаар:

Техникумуң директорунуң адына билдириишкин.

Аттестат азы эртемниң дугайында хереченнел (болу-биле). № 086У майык ёзугаар эмчи шылгыдгазы.

3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук.

Куш-ажыл дептеринден үшүн бижиилге.

Характеристика.

Хүндүскү салбырга июль 15-тен июль 31-ге чедир (8 класс доосканнар), июнь 1-тен август 14-ке (10 класс доосканнар). Бот-өөредилге салбырына май 3-тен август 10-га чедир документилерни дужаар.

Өөренип киреринге хүндүскү салбырга июль 15-тен август 25-ке чедир, бот-өөредилге салбырына июнь 10-дан август 30-га чедир шылгалдаларны дужаар.

Айтырыгларны дараазының адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 415, телефоннары: 6-15-48, 6-14-84.

* * *

Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техникиг училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдерге өөренгилерни хүлээп алырын чарлап тур:

1. Долу эвес ортумак школа доосканнарны:

Калбак билиглиг трактористмашинист, слесарь-септекчи, автомобиль чолаачызы.

Бульдозер машинизи, скиртир машинист, кожут грейдер машинизи.

Чаңгыс узукчулуг экскаватор машинизи.

(Өөренириниң хуусаазы 3 чыл).

2. Ортумак школа доосканнарны.

Калбак билиглиг трактористмашинист.

(Өөренириниң хуусаазы 2 чыл).

Мал комплекстериниң болгаш механизастаттынган фермаларның механизаторы (калбак билиглиг).

Электри дериг-херекселдерни септээр талазы-биле электромонтерлар. (Өөренириниң хуусаазы 1 чыл).

Мал согар кижилер белетээри. (Өөренир хуусаазы 6 ай).

«С» категориялыг автомобиль чолаачылары. (Өөренириниң хуусаазы 3,5 ай).

Училищеге доосканнар тускай мергежилиниң дугайында диплом болгаш ортумак эртемниң дугайында аттестат, ол мышкаш дээн болгаш ортумак өөредилге черлериге өөренип киреринің дугайында чиңгеделиг эргени алыр.

Мал согар кижилерге оскелер шүүлү мергежилдиг суруулдары, автомобиль транспорттың башкарары немелде мергежилди алыр.

Өөренип турган үелериниң чагайжыттынган ниити чурттадга чеви-биле, хүнде үш катап чемненир, ядиклеп формазы-биле хандырар. Ай санында стипендиялыг төлөөр. Училищеге өөренип турган үеин үш-ажыл стажыга киир саналар.

Училищеге спорт секциялары, уран чүүлүн, уран чуруулганың болгаш техникиг белгүлөөр ажылдар турар. Чыл санында суруулдарга социалистиг чурттарже туристээр, Кара далайже, маадыр-хоорайларже, санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынче чоруур путевкаларны бөлүп.

Өөренип киреринге күзээнмер боттарының мергежилиниң айы-биле училищениң директорунуң адына билдириишкин киирер.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар:

1. Ортумак эртемниң дугайында аттестат азы 8 чыл школаның доосканы хереченнел.

2. № 286, 086У майык ёзугаар эмчи шылгыдгазы.

3. Чурттаан турар черинден шылгыдга.

4. Төрүттүнгей дугайында хереченнел, азы паспорт.

5. 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Совхозтан азы БАЛКЭ райкомунан чоруткан бижик.

Училищеге хүлээп алырда беседалажылышкынны чоруудар. Киреринің экзамени чок.

Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Бистин училищеге хүндүү-биле мооранда!

Бистин адресивис: Тыва АССР, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14, КПТУ-1.

* * *

Алтайның медицина институдунуң эмнелге болгаш педиатр факультеттеринге өөренирин күзээн кодээ черлерде чурттап турар кижилерниң тускай чыгыдазын чоруудуң эргелеэнин Тыва АССР-ниң Кызы-намгалал министерствозу дыннадыр тур. Кодээ черлерде чоктаамал чурттап турар кижилерниң документилерни хүндүскү салбырга өөренири-биле хүлээп алыр.

Тускай чыгыданың негелдерни ёзугаар дараазында документилерни чоруудар: кодээ (суур) школаларын «ортумак» демиск чокка доосканнарга — школаның башкылар чөвүлелиниң, комсомол райкомунуң база төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң ат салын сумелеэн характеристика; кодээ черге бир чыл эжиг үеле ажылдаан биче болгаш ортумак медицина ажылдакчыларынга — коллективиниң кежигүнеринің ниити хуралынан сумелеэн характеристика. Аныа хуралдың болуп өткен хүнүн болгаш оон хүлээп алган доктаалының дугаарын айтыр; кодээ черде чурттап турар болгаш бир чыл эжиг ажыл стажтыг совхоз ажылчыннары, а ол мышкаш шериг баарының мутунда кодээ черде чурттап турган болгаш шериг албанынга хамаанаш, шериг кодээде чурттай берген шериг албаныгларга — ажылдан турар черинден, комсомол райкомундан болгаш төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң сумелеп чоруткан характеристика.

Характеристикадан өскүзүн дараазында документилерни чоруудар: эртемниң дугайында документ (боду-биле). 086У хевирлиг медицина шылгыдгазы. 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, үш-ажыл дептеринден үшүн бижиилге, оны ажылдан турган черинин удуртукчузу таныа базыа базаны салып шылгыктырар. Паспортун, шериг документизин боду ап алган келир.

* * *

Кызылдың уран чүүл училищезиниң 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижер—ниити ирниң.
2. Улустуң хөгжүм херекселдериниң (баян, аккордеон, зомра, дошпулуур, гитара, ятка, быыаанчы, балалайка).
3. Үрер хөгжүм херекселдери (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта)
4. Фортепиано
5. Вокалдың (ирлаарының)
6. Музыка теориязының
7. Клуб салбырының (улустуң хөгжүм херекселдери, хореография)
8. Чуруулга салбыры
9. Библиотека салбыры

Өөренириниң хуусаазы: музыка салбырына — 4 чыл, чуруулга салбырына — 5 чыл, клуб салбырына — 4 чыл, библиотека салбырына — 3 чыл.

Училищеге 30 харга чедир кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбыларына музыкага билиги хынаар, музыканы дыннаары, ритм, үнү; чуруулга салбырына музыкага билиги хынаар: турган чурук, уран чуруулга, композиция талазы-биле ажылдары херек. Шүүлү мергежилдер айы-биле киреолер-биле беседалажыр.

Сес класс доосканнар мергежилиге, орус дылга азы тыва дылга (диктант), орус дылга база литературага (аас-биле) экзамен дужаар. Ортумак школа доосканнар мергежилиниң айы-биле, орус дылга база литературага (чогаадың азы эртиги), ССРЭ төрүттү (аас-биле) дужаар.

Киреринің экзаменнери бо чылдың июль 6-дан ниити чурум ёзугаар болур. Киреэлер сентябрь 1-де эгелээр. Стипендиялыг ниити чурум ёзугаар тыпсыр. Училищеге чагайжыды туттуунан ниити чурттадга чеви бар.

Директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: аттестат, сес класс доосканының хереченнели (болуп), №086 майыктың эмчи шылгыдгазы (чурттап турар черинден берген), үш-ажыл дептеринден үшүн бижиилге, 3Х4 см хемчээлдиг дөрт фото-чурук, өс-буле байдалының дугайында шылгыдга. Училищеге келгеш, төрүттүнгей дугайында хереченнелиг паспортун, шериг билетин, келдириишкин хереченнелин дужаар.

Училищениң адресиз: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.**

ЧОГААЛЧЫЛАР—МАЛЧЫН ӨГДЕ

Америкада профессор Чарльз Муллинз дээр эмчиниң удуртулгазы-биле Мадрид хоорайның госпиталынга онза операцияны ыыган. Дөрт харлыг Мария дээр уругуун чүүс төрүмелиниңдэн кошкак ажылдаар болган. Чүрек клапаннарының орта ажылдавазы төлаттынган. Дуржулгалыг профессорунуң удуртулгазы-биле бедик мергежилдиг хирургтар ол бичин кижиниң чүрээн кеспээн-даа, даравраан-даа. Хан эргилдезин таарымтырар тускай херекселди хан оруун дамчыштыр чүрек өштинде суп каан.

Операция соонда бир хонгонда-ла, Марияны эмчиден үндүр бижипкен. Моон мурунда коступ көрбөөн ыдыг онза операцияны канчаар кылып турганын телевиденне дамчыштыр Барыын Европа чурттарының муп-муп эмчилери көөрүп турган.

Мария амгы үеде бажыныда ада-иезиниң болгаш эмчилериниң хайгааралыныңда аланда турар.

ЧУРУКТА: бичин Марияның госпитальдан үндүр бижилиҥхеш, чаныр тар чыдары.

СЭТА-ның фотозу.

«Тываларда Тарлашкының дыннаваанар тывылбас-даа...» Бир билдингир ырыда ынчаар ырлажып турар. Шында-ла, Тарлашкын Тывада турчук, а бүтүү улуг Сибирьде төөгүлүг чер. Актарның сөөлгү артынчылары маңа чылча шаптыргаи, хамааты дайыны борта доозулган. Майның сөөлгү хүннериниң бирээзи, Тарлашкын хемнин уну иогаан шыкта тевежи Николай Назыының аалы. Өг чанында шулурткайнып чыдар хемчигештиң эрик кырында хөй-ле улуг-биче улус чылыган. Оът-көк, чечекчимис оларга олбук болган. Оларның баарында сыртай салган маңза кырында хойжу бригада кежигүннериниң бөргүнгү аалтылары — чогаалчылар. Дөрт кижиниң нйизи арта ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ааржы, быштак, ак сүттүг шай, изиг хан түгле авлчыларының «шиоөзэзинин» кырында эвес, а арат чонга база четкир турган. Ынча хөй кижиниң шайлаарсуксуниадыр дээш Балчырмаа болдыр сыклайн-на турду.

Баштайгы сөстү ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы Александр Даржай алды. Ол чугаазында тыва чогаалдың үндезилеттингениниң бөөр хөгжүдезинге, орта амга чедир дөрт салгалдың тыва чогаалчыларының төлептиг салымышкынынга доктаагаш, кандыг-даа чогаал чондан, оон амыдыралдан ужуталыр, улус чонбиле шак мындыг ужуражылгалардан соң даарта барын эки чогаалдар үндезилеттиниң төрүттүүлер дээрзин демдегледи.

Түгле ол эвес. Бөгүнгү чырыкылыг амыдыралда тыва өгбелериистиң амгы-даа аныяк-өскүннин салымышкынга улуг Чаңгыс чижек, аайынаага кылыл хан-биле өөрин өөнээн ыдыктыг бо бичан-черден Ала-чурттун Улуг дайынында аттанган тыва эки турачыларының аразында Айыжы Севээн база бар. Ол даиын-чаадан тиилелгелиг ээн келгеш, хөй чылдар дургузунда төөгүде, ырда киргеи болда Тарлашкын уругга хөй чыл улаштыр малчынны ажылдаан. Бөгүн бо 4 дугаар хойжу кооператив (бригада) хоочун дайынчының адын эдилей бергени ужуруг. Ажыының адын сыкпаан ажылдап, чурттап, өскелерге үдегер-чижек болган ортумак салгалдың малчыннары ында хөй чораан. Бо дугайында Бай-Даг көдээ Совединин даргазы Б. Севилбаа сөөлүүреди чугаалаан бээр. Оны арын-шырайындан таныр ордум. Аалчылардан айтырыглар салгылап каал орган (түгле чогаал эвес, а ажыл толевириниң дугайында оларның бодалы дээш) кижи Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Анай Севилбаа түге. Солуннардан көөрге малчынарның ажыд төлевири өскен ыыгаш. Арта куулап саваа каан. Ыңдыг турбуже, тус черде телевир өскени көзүлбес. «Чүгле аваас өскен, эвээш, хөй-даа аваас алыры оларның херээ, соелүүде барып үзе сапажыр болганда. Алыс түнел өзер ужуруг, аваас эвес.» (Малчынларны чогаалчыларга хомудалындан). А. А. Даржай эштериниң мурунунда ол айтырыгларга болур-чогууру-биле тайылбырны берип, оны дорт харылаа турар. Агроүлетпүр эвилели чергелиг албан черлериниг ук айтырыгны тургузуп, шинтирлежир болган кижи.

Арай деп, ам барын-барын ырак булунга Тываның белүк чогаалчылары даргазын башталы аалдап келгеш, ынчаймайн аза, чугаа уза, «аскан хой ыраажы». Улустуң салбас айтырыглары-ла чок: «Тыва кино үнер дээн, ол тыва азы оруг дыалыг бе? Оон спенариийи кандыг чогаалга үндезилеериа база кым бижиирил?» «Бир кылын ном бижиирге бир машина өртөөн ыыча аъттанган тыва эки турачыларының аразында Айыжы Севээн база бар. Ол даиын-чаадан тиилелгелиг ээн келгеш, хөй чылдар дургузунда төөгүде, ырда киргеи болда Тарлашкын уругга хөй чыл улаштыр малчынны ажылдаан. Бөгүн бо 4 дугаар хойжу кооператив (бригада) хоочун дайынчының адын эдилей бергени ужуруг. Ажыының адын сыкпаан ажылдап, чурттап, өскелерге үдегер-чижек болган ортумак салгалдың малчыннары ында хөй чораан. Бо дугайында Бай-Даг көдээ Совединин даргазы Б. Севилбаа сөөлүүреди чугаалаан бээр. Оны арын-шырайындан таныр ордум. Аалчылардан айтырыглар салгылап каал орган (түгле чогаал эвес, а ажыл толевириниң дугайында оларның бодалы дээш) кижи Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Анай Севилбаа түге. Солуннардан көөрге малчынарның ажыд төлевири өскен ыыгаш. Арта куулап саваа каан. Ыңдыг турбуже, тус черде телевир өскени көзүлбес. «Чүгле аваас өскен, эвээш, хөй-даа аваас алыры оларның херээ, соелүүде барып үзе сапажыр болганда. Алыс түнел өзер ужуруг, аваас эвес.» (Малчынларны чогаалчыларга хомудалындан). А. А. Даржай эштериниң мурунунда ол айтырыгларга болур-чогууру-биле тайылбырны берип, оны дорт харылаа турар. Агроүлетпүр эвилели чергелиг албан черлериниг ук айтырыгны тургузуп, шинтирлежир болган кижи.

«Хойлаа» алыр диживи шын бе?» «Чогаалчыларның ажылы чоп чогаалы болбаазы?» «Репрессия дугайында кажан ажыт-чажыт чокка номчуур бис?». «Бир солуниуң «үзел бодалы» осаскиниден чүге карышактыгы? Кады торээн халышыылар безин (Күнчүн, Аравчин)...» А. Даржай бодуиуң харылаа болгу дег айтырыгларга доозу харылары бергеш, бир-тээ, ам бо үе-шакта олар мадыын кижилериин аал-ораныда ах сүттүг шайга аас дээн, аян сөстү тудуп олар болганнарда «Ах!», «Тыва ок», бодунга хамаарыштыр «40 харлыларның ынакшылының дугайында» деп шүлүктерин номчуурга, чыылганнар чылымбиле хүлээп алды. Харыы сөстү «Сенгиленер» чечен чогаал каттыжышкынының кирижикчилери, бот-тывыштыр артистер алган. Чогаалчының ажырымчы оорларга хамаарыштыр бижээн. «Чаңгыс өнээн алыскан шуваганчының хилагы» К. Чылбах отчуг, уна, дөштүг кылдыр номчур аттеевиге, автор «Аваа бир артист кижи-дир моңар» деп өөрүн оозу «Сеин сактып» А. Даржайның сөзүнге Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылакчызы Б. С. Дүпчүр мыдыг ырыны бижээн. Авторуун үеделеги-биле дөрт кыс, оол ук ырыны ыдыннаалыр, сырыннаалыр бадыргаан.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Владимир Серен-оолуун ол болуп безин таныыр, бодур улуг-биче улус чымыгаанарга хөй болган. Ол хөйте биилеңгир: «Оруктар, оруктар», «Сенгиленер чечекте-лиг турза», «Иезер шинтиколда»... деп чижектиг хөй шиилерни түгле чогаадын бижээн драматург эвес, а бодуу үттүндүрбас хөй оозур-тенирлерин тургуская артист. Оон казыыла шүлүкчү. Шүлүкчүнүң шүлүктерин тыва ыыл-биле чергелештир найысылал Москвага орус дылга база парлаттынгылаан. Ынчангаш драматургта, артисте, шүлүкчүде көрүкчү, дыңнакчы-биле үлежир, ижин-кара чокка чугаалажыр чүве хөй болганы тодаргай. Сенгиленчилер чогаалчыга база-ла баштайгы эжинге ышкаш чечек орунга доду ак сүттүг аяты тутсун чолукшаан. Шүлүкчүнүң сөзүнге Солаан Балыр-оолдуң бижээн «Уттуидурбас чаа» деп ырыын Л. Мандал, К. Чылбак ырлап күүседирге, алыш часкаашкыннары шаиидал болган. Ол ышкаш Москвада Горький аттыг чечен чогаал институдуун эге баштай дооскан бирги профессионал тыва чогаалчы Монгуш Доржу, Тываның комсомол шаиналының лауреады (1989 ч.) аныяк талантылыг шүлүкчү. Тываның ном үндүрер черинин чечен чогаал редактору Антон Күжүгеттин чогаадыкчы оруктарын, чогаалдарындан үзүмүүлерин, хоглуг-баштак, лирикиг шүлүктерин таалал-биле дыннаваш, номчукчу оларын үр-ле салыр хөөнү чок болган.

Ам бага катап ыры. «Оюмаа» Сөзү Э. Трефиловтуң. Ыңдыг аттыг тыва инженер кыс Хову-Аксыда чурттавышаан хевээр. Ырының сөзүн тыва ыыле М. Доржу оттуудурган. Вячеслав Седип болга хойжу кооперативте чолаачы. Оон-биле чергелештир салымчаанның ыражы. Ылап-ла ыдыг дээрзин ырыны дыңнаваш билдим. Аалчылар оон хөлүн дыңзыг түдүп турдулар. Ам ырыны шүлүк соолаан. Сенгиленчилер боттарының бижээн шүлүктерин хөй-хөй номчуурга, чогаалчылар коонуг кичээнгейлиг дыңнап орааан. Түнеел сөзүнге А. А. Даржай биеэзи шүлүктеринин ужа-ыыларын доозуган түнеп, тура оон-баштак-биле «Кыыг-кыыгаар черде ыыдып алган, уран талантылыг хиреннде, ам чай-часкаар чок дижир, ол хиреде аяа өзүүт шүлүкчү улус-тур мон» деп-ниде ужуп-ла бар.

Седип МОНГАЛ.

Телевидение

ИЮНЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.20 Мультфильм. 8.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.30—11.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 17.45 «Чаз эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 18.30 «Че». 19.00 Чуруулганың мастерскаязында Алексей Кузьмич. 19.15 Барымзалыг фильм. 19.45 В. Готовцев... мрлаар. 20.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 «Че». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн». 23.15 Бут бөмбүүгүне делегей чемпионадының байырлыг хүндүлүшкүнү. Италиядан дамчыдыла. 23.45 «Ол болган... болган...» 00.05 Бээйи өнүр «Чүү? Кажан? Кажан?». 00.40 — 00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.35 Уруглаага фильм «Сугдуванче кисе бергеи хоорайның дилекчилери». 10.45 «Гжель кандыг болуруг?» 11.30 Концерт. 12.00 — 13.10 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ким Базысадаевтың кинжилери-биле фильм-концерт. 18.15 «Буяттың эртикелери» Очерк. 18.35 Бурят телевиденне неделязының хаалкыны. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

19.00 — 23.45 Информастыг программа. Часкаада (20.00)— «Тамчыктыг улуглар, чаштар?» 23.45 — 02.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Аргентина биле Камерунуң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 17.45 «Саңмылаа». Телефильм. 18.15 «Дарте деп чүл ол?». 18.30 — 19.00 «Че».

Видеозал: «Нинзя против нинзя» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тилле-биле» 9.00, 12.00, «Серебряные трубы» 10.20, 13.20, «Стук в дверь» 15.00, 16.40, 18.20 20.10 шактарда.

Видеозал: «Достояние республики» 12.00, «Конец операции «Резидент» 14.20, «Человек-оркестр» 16.45, «Кто и как» 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дерево, распустившее почки осенью» 16.00, «Авария»—дочь мента» 12.00

КИНО

ИЮНЬ 8-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Ситара» (Индия). 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Өөр районуң Тор